

Drs. C.J.M. Spierings

No. 2.41

**BOEREN EN BOERINNEN
OVER BEROEPSVERANDERING**

**Een oriënterend onderzoek in Zuid-Holland
naar opvattingen over beroepsverandering
van een aantal boeren en boerinnen
op tamelijk kleine bedrijven**

Augustus 1972

L26
2.41B

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

158897

Inhoud

	Blz.	
WOORD VOORAF	5	
HOOFDSTUK I	PROBLEEMSTELLING EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	7
	§ 1. Probleemstelling	7
	§ 2. De uitvoering van het onderzoek	9
	§ 3. Indeling van de studie	11
HOOFDSTUK II	ENKELE ALGEMENE GEGEVENS VAN DE GEËNQUETEERDE BOEREN EN BOERINNEN	12
	§ 1. De geënueteerde boeren en boerinnen naar leeftijd en onderwijs	12
	§ 2. Het beroepsverleden; nevenberoep	14
	§ 3. Het bedrijf	15
HOOFDSTUK III	HOUDING TEGENOVER HET BOEREN- BEROEP EN BEROEPSVERANDERING	16
	§ 1. De waardering van het boerenberoep	16
	§ 2. De mening over het inkomen	18
	§ 3. De "geneigheid" om van beroep te veranderen	21
HOOFDSTUK IV	HOUDING TEGENOVER EEN NIEUWE WERKKRING	28
	§ 1. Informatie over en bekendheid met een nieuw beroep	28
	§ 2. Mening van anderen over een nieuw beroep	29
	§ 3. Enkele mogelijke gevolgen van be- roepsverandering	30
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING		31
BIJLAGEN	1. Vragenlijst veehouders en akkerbouwers (in verkorte vorm); vragenlijst boerin (in verkorte vorm)	39
	2. De gemeenten van onderzoek	41
	3. Literatuur	42

Woord vooraf

In het kader van het agrarisch structuurbeleid en de daarmee samenhangende voorlichting neemt de beroepsverandering door boeren en tuinders een belangrijke plaats in.

In eerste instantie was het onderzoek hieromtrent voornamelijk gericht op de kwantitatieve aspecten van de beroepsverandering, zoals het aantal boeren dat van beroep is veranderd, hun leeftijd, de oppervlakte van hun bedrijf en de betekenis voor de vermindering van het aantal bedrijven. Voor zover het de provincie Zuid-Holland betrof zijn hiervan de resultaten in 1970 gepubliceerd.

In aansluiting aan dit onderzoek is in een andere in 1972 verschenen studie nader ingegaan op de meer kwalitatieve aspecten van het verschijnsel beroepsverandering, zoals de redenen van beroepsverandering, de wijze waarop de beslissing tot stand is gekomen en gerealiseerd, de moeilijkheden die men bij de beslissing heeft ondervonden, de aanpassing in en de mening over het nieuwe beroep. Dit oriënterende onderzoek werd uitgevoerd onder een aantal in de periode 1964-1970 van beroep veranderde veehouders en akkerbouwers.

Verandering van beroep zal niet alleen belangrijke consequenties met zich meebrengen voor de landbouw als bedrijfstak, maar ook voor de desbetreffende bedrijfshoofden en hun gezin. Het betekent een moeilijke beslissing en de ermee gepaard gaande wijziging in maatschappelijke positie en werkkring kan aanleiding geven tot aanpassingsproblemen. Inzicht in deze problematiek die met de beroepsverandering van agrariërs samenhangt is dan ook van groot belang.

Het een en ander was voor het Bestuur van het LEI aanleiding een onderzoek onder boeren te laten instellen naar hun houding en eventuele plannen voor beroepsverandering. Besloten werd om het onderzoek, dat een oriënterend karakter heeft, in eerste instantie in Zuid-Holland uit te voeren onder een aantal boeren met een tamelijk klein bedrijf; ook boerinnen werden in het onderzoek betrokken.

Een woord van dank aan allen die aan dit onderzoek hun medewerking hebben verleend, is hier wel op zijn plaats.

Het onderzoek is verricht op de afdeling Streekonderzoek, waarbij het ontwerp, de voorbereiding, analyse en verslaggeving zijn verzorgd door drs. C.J.M. Spierings.

De Directeur,

(A. Maris)

Den Haag, augustus 1972

HOOFDSTUK I

Probleemstelling en uitvoering van het onderzoek

§ 1. Probleemstelling

In de agrarische sector treden als gevolg van snelle technische en economische ontwikkelingen diverse veranderingen op. Op het technische vlak valt te denken aan de toenemende mechanisatie, de modernisering van de bedrijfsgebouwen, de invoering van arbeidsbesparende methoden e.d. Op het economische vlak zijn vooral de veranderingen in de prijs- en inkomensverhouding opvallend 1).

Deze veranderingen brengen voor de boer een voortdurende behoefte met zich mee van heroriëntatie op en aanpassing aan de zich wijzigende omstandigheden, wat resulteert o.a. in intensivering van de bedrijfsvoering en bedrijfsvergroting. Een en ander kan beperkingen ondervinden van het bedrijf door de geringe oppervlakte, gebrekkige of onvoldoende stalruimte, slechte verkaveling e.d. Dit kan leiden tot een meer of minder achterblijven van de ontwikkeling van het inkomen als zodanig en in vergelijking met andere inkomensgroepen zowel binnen als buiten de landbouw. Ook opvattingen en verwachtingen van het bedrijfshoofd ten aanzien van het bedrijf en de consumptie evenals de behoeften voor het gezin zullen mede van invloed zijn.

Deze situatie kan een grote verscheidenheid vertonen. Zo is het mogelijk dat het uit het bedrijf verkregen besteedbare inkomen lager ligt dan het door de boer gewenste inkomen. Afhankelijk van de aanpassingsmogelijkheden (b.v. door het lager stellen van de wensen) en de uitwijkmogelijkheden (b.v. de uitoefening van een nevenberoep, de vermogenspositie) zal men hierop verschillend kunnen reageren. Voor een jonge boer met een opgroeiend gezin zal deze situatie wellicht anders liggen dan voor een oudere boer die al dan niet een opvolger heeft. Naarmate de mogelijkheden van aanpassing buiten het bedrijf kleiner en de persoonlijke en gezinsbehoeften groter zijn, des te sterker zal de geneigdheid worden een ander beroep te gaan uitoefenen. Een bepaalde invloed hierop kan uitgaan van die elementen van het boerenberoep die als meer of minder nadelig ervaren worden, zoals de gebondenheid, de geringe hoeveelheid vrije tijd, grote drukte en gejaagdheid, de zwaarte van het werk, de risico's en wisselvalligheden, e.d. Ook van de sociale omgeving (echtgenote, kinderen, familieleden of kennissen uit de agrarische en niet-agrarische sfeer) kan een belangrijke invloed uitgaan. Ten slotte kunnen externe factoren, zoals onteigening, pachtbeëindiging, ziekte of

1) J. de Veer, e.a.: "Het melkveehouderijbedrijf in beweging", Den Haag, 1971, blz. 8 e.v.

invaliditeit de uitoefening van het boerenberoep min of meer onmogelijk maken.

Naast de factoren die van invloed kunnen zijn op de eigen positie als boer en de houding hier tegenover speelt eveneens de beslissing om al dan niet van beroep te willen veranderen een rol. Deze beslissing zal door de desbetreffende over het algemeen pas na veel wikken en wegen worden genomen, gezien de persoonlijke en zakelijke belangen die daarbij op het spel staan. Aan beroepsverandering gaat dan ook een proces vooraf dat een grote verscheidenheid vertoont naar aard, duur, omvang en plaats, en waarvan de gevolgen meer of minder ingrijpend zullen zijn.

Wordt eenmaal aan de uitoefening van een nieuw beroep gedacht, dan kan het vinden van een nieuw beroep talloze moeilijkheden met zich meebrengen. Deze moeilijkheden kunnen samenhangen met de leeftijd, de gezondheidstoestand, een gespecialiseerde op de landbouw gerichte opleiding, het ontbreken van een voldoende basisopleiding, het opgeven van de positie van zelfstandige, de doorzichtigheid van de arbeidsmarkt e.d. Ten aanzien van het bedrijf zal dan verder de vraag beantwoord moeten worden of dit in de huidige omvang in zijn geheel of voor een gedeelte zal worden aangehouden dan wel volledig zal worden afgestoten. In nauwe samenhang hiermee is van belang de vermogenspositie, de bij eventuele liquidatie optredende mogelijke verliesposten e.d.

Het doel van dit onderzoek kan in zijn algemeenheid worden omschreven als het verkrijgen van meer inzicht in de problemen die samenhangen met het al dan niet van beroep veranderen van een categorie boeren op tamelijk kleine bedrijven 1). Het gaat hier om een eerste benadering van wat men kan aanduiden als de geneigdheid van beroep te veranderen, waaronder men kan verstaan al datgene wat ligt tussen het volledig afwijzend staan tegenover verandering van beroep en het feitelijke begin van beroepsverandering 2).

Gezien de complexiteit van het verschijnsel van de beroepsverandering 3) draagt het onderzoek een oriënterend en beschrijvend karakter. Mede met het oog hierop is het onderzoek in eerste instantie beperkt gehouden tot een aantal veehouders en akkerbouwers met een tamelijk klein bedrijf.

1) Vgl. daartoe § 2. "De uitvoering van het onderzoek", blz. 10.

2) P. Gruber: "Bestimmungsgründe der intersektoralen Mobilitätsbereitschaft landwirtschaftlicher Arbeitskräfte", blz. 3. Paper ten behoeve van de 12. Jahrestagung der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues, Münster, 29 sept.-1 okt. 1971.

3) C.J.M. Spierings: " Afgevlode boeren over beroepsverandering", Den Haag, 1972, blz. 8 e.v.

Vanwege het verkennende karakter is op de volgende punten nader ingegaan:

- het beroepsverleden en eventueel uitgeoefende nevenberoepen
- houding tegenover het boerenberoep
- houding tegenover beroepsverandering en eventuele plannen om van beroep te veranderen
- mogelijke invloed van anderen (echtgenote, familieleden e.d.)
- bekendheid met een ander beroep en met omscholingsregelingen.

In dit onderzoek wordt een belangrijk gewicht toegekend aan de meningen en houdingen van de individuele boeren en hun echtgenote. Aan de hand van de antwoorden op een aantal vragen over beroepsverandering is het wellicht mogelijk het uiteindelijke resultaat - boer blijven of van beroep veranderen - te verklaren, terwijl er ook een zekere voorspelbaarheid uit zou kunnen worden afgeleid. Een en ander kan vollediger worden door tevens factoren als bedrijfsomvang, inkomen, bedrijfstype e.d. in de beschouwing te betrekken. Waarschijnlijk kan men dan komen tot de afbakening van een categorie van boeren, die mogelijk van beroep zal veranderen.

§ 2. De uitvoering van het onderzoek

In de fase van de voorbereiding zijn ongeveer twintig individuele vraaggesprekken met een aantal boeren gevoerd. Verder is informatie ingewonnen bij agrarisch- en economisch-sociale voorlichters, bij een aantal arbeidsbureaus e.d.

In het eigenlijke onderzoek zijn de gegevens verzameld via een mondeling interview en is gebruik gemaakt van een volledig uitgewerkte vragenlijst met zoveel mogelijk geprecodeerde antwoorden (zie bijlage 1) 1).

De gekozen wijze van materiaalverzameling heeft de beperking van een éénmalige peiling van opvattingen en verwachtingen, en wel bij een tamelijk beperkt aantal boeren. Dit zal er mede toe leiden, dat het procesmatige karakter van veranderingen - zoals de fasen van waarneming, bewustwording en oriëntatie die uiteindelijk leiden tot de beslissing al dan niet een ander beroep uit te oefenen - niet gemakkelijk is weer te geven.

De geschetste probleemstelling is vrij algemeen van aard en niet specifiek gebiedsgebonden. Uit enkele praktische overwegingen is besloten het onderzoek in eerste instantie beperkt te houden tot Zuid-Holland. In deze provincie waren de meest recente gegevens aanwezig over de

1) Zowel aan de proefenquête als aan de eigenlijke enquête is een intensieve training voorafgegaan; het vragenschema is daarbij in zijn geheel doorgesproken en bezien op de interviewtechnische problemen in verband met niet uitgesloten rationalisatie van de kant der geënteerden.

omvang van het verschijnsel beroepsverandering 1). Verder was dit onderzoek het gemakkelijkst te combineren met een enquête, die tegelijkertijd werd uitgevoerd onder een aantal reeds van beroep veranderde boeren 2), waarvan de vraaggesprekken grotendeels in de avonduren plaatsvonden zodat de overdag beschikbare tijd kon worden besteed aan gesprekken met een aantal boeren.

De bedrijfshoofden - hoofdberoep veehouder of akkerbouwer - die voor het onderzoek in aanmerking kwamen, zijn grotendeels afkomstig uit gemeenten die ook zijn aangehouden bij het onderzoek onder de reeds van beroep veranderde boeren (zie bijlage 2).

De gemeenten komen verspreid voor over de provincie Zuid-Holland; vrijwel alle landbouwgebieden zijn daarbij tot op zekere hoogte vertegenwoordigd, met uitzondering van enkele gebieden met relatief veel tuinbouwbedrijven die buiten beschouwing zijn gelaten.

In het onderzoek zijn alleen veehouders en akkerbouwers opgenomen die jonger dan 60 jaar waren en een bedrijf hadden met een omvang tussen 30 en 90 sbe 3). Boeren boven 60 jaar zijn buiten het onderzoek gelaten om de kans op "uitdrijven" naar beroeps- of bedrijfsbeëindiging zoveel mogelijk beperkt te houden. De benedengrens van 30 sbe is ingevoerd om de erg kleine bedrijven, waarvan men zich kan afvragen of het nog wel "echte" landbouwbedrijven zijn, uit te sluiten; als bovengrens is 90 sbe aangehouden mede vanwege de omstandigheid dat de problematiek van de beroepsverandering op de grotere bedrijven over het algemeen niet zo sterk speelt. In totaal zijn 117 boeren en evenveel boerinnen geënquêteerd.

-
- 1) A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970.
 - 2) C.J.M. Spierings: "Afgevloeiende boeren over beroepsverandering", Den Haag, 1972.
 - 3) Standaardbedrijfseenheden (sbe) zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde op basis van factorkosten (netto-pacht, arbeid, rente) in de verschillende produktierichtingen. Volgens "Landbouwcijfers 1972", Den Haag, blz. 194.

Voorbeelden: 1 melkkoe	= 2,5 sbe	1 ha granen	= 3,0 sbe
1 mestvarken	= 0,16 sbe	1 ha suikerbieten	= 6,5 sbe
1 fokzeug	= 1,6 sbe	1 ha cons. aard- appelen	= 7,5 sbe

Bij een moderne en doelmatige bedrijfsvoering bedraagt de produktiecapaciteit per man ongeveer 90 à 100 sbe.

Tabel 1. Aantal geënquêteerden naar leeftijd en bedrijfsomvang

Leeftijd	30-50 sbe	50-70 sbe	70-90 sbe	Totaal
<40 jaar	6	6	20	32
40-50 jaar	11	16	14	41
50-60 jaar	12	15	17	44
Totaal	29	37	51	117

De uitval (weigering, verhuisd, geen tijd e.d.) was over het algemeen betrekkelijk klein, met uitzondering onder de jongere leeftijdsklassen met kleine bedrijven. Daar de enquête aan een bepaald budget (tijd, financiële middelen) was gebonden, bleek het niet mogelijk beide gegevens - leeftijd en bedrijfsaanvang - gelijkmatig te verdelen.

In het onderzoek zijn alleen gehuwde veehouders en akkerbouwers opgenomen. Tijdens het persoonlijke gesprek met de man is aan de echtgenote een beknopte schriftelijke vragenlijst voorgelegd. Dit had o.a. als voordeel dat het gesprek met de man betrekkelijk weinig werd verstoord, waardoor zowel man als vrouw tamelijk onafhankelijk van elkaar hun mening konden geven. Deze schriftelijke aanpak leidde er overigens toe, dat op veel aspecten niet kon worden ingegaan; mede daardoor is het onderzoek onder de echtgenotes vrij oppervlakkig van aard.

De uit dit oriënterende onderzoek voortvloeiende resultaten zijn op hun onderlinge samenhang getoetst. Als hulpmiddel bij deze toetsing is grotendeels de z.g. percentagetoets 1) gehanteerd.

§ 3. Indeling van de studie

In hoofdstuk I is gesproken over de probleemstelling en de uitvoering van het onderzoek. De resultaten van het onderzoek komen in de volgende hoofdstukken aan de orde. In hoofdstuk II volgt een beknopt overzicht van enkele algemene gegevens van de in het onderzoek betrokken boeren en boerinnen. De houding tegenover het boerenberoep en enige daarmee verband houdende aspecten als werktijden, vrijetijdsbesteding, inkomen e.d. worden beschreven in het derde hoofdstuk. Verder wordt ingegaan op de wens al dan niet van beroep te veranderen en de mening van de echtgenote hieromtrent. In hoofdstuk IV wordt een beeld gegeven van de meningen van de geënquêteerde boeren en boerinnen omtrent de voorkeur voor en de bekendheid met gewenste beroepen, en eveneens over enkele mogelijke gevolgen bij eventuele beroepsverandering. Aan het eind van de studie worden een samenvatting en slotbeschouwing gegeven.

1) Vgl. L.J.J. de Bruyn en P.L.C. Nelissen: "Onbehaaglijke stemming" in Sociol. Gids, 1966, blz. 339.

HOOFDSTUK II

Enkele algemene gegevens van de geënquêteerde boeren en boerinnen

In dit hoofdstuk wordt aandacht geschonken aan enkele kenmerken en gegevens van de in het onderzoek betrokken veehouders en akkerbouwers en van hun echtgenote, zoals de leeftijd en het gevolgde onderwijs (§ 1.). Over het beroepsverleden en eventuele nevenberoepen verschaft de volgende paragraaf enige informatie. In paragraaf 3 komen enkele aspecten van het bedrijf ter sprake.

§ 1. De geënquêteerde boeren en boerinnen naar leeftijd en onderwijs

Boeren

Van de in het onderzoek betrokken boeren ligt de gemiddelde leeftijd op 46 jaar. Gebleken is dat 27% jonger is dan 40 jaar, 35% tussen de 40 en 50 jaar en 38% ouder is dan 50 jaar 1).

Tabel 2. Leeftijd en onderwijs (in %)

Leeftijd	Alleen lager onderwijs	Voortgezet		Totaal	
		cursorisch onderwijs	dag-onderwijs	in %	aantal
< 40 jr.	25	25	50	27	32
40-50 jr.	27	34	39	35	41
50-60 jr.	34	50	16	38	44
Totaal	29	38	33	100	117

Wat het gevolgde onderwijs van de geënquêteerde boeren betreft blijkt 29% - onder de ouderen naar verhouding nauwelijks meer dan onder de jongeren - na de lagere school geen onderwijs meer te hebben gevolgd, terwijl 38% heeft volstaan met een of meer cursussen. Van de overigen volgden de meesten agrarisch dagonderwijs en dan nog voornamelijk de lagere landbouwschool. Sommigen hebben algemeen vormend onderwijs (ULO) genoten, al dan niet in combinatie met agrarisch of technisch (LTS) dagonderwijs.

1) Een en ander houdt verband met de samenstelling van de steekproef. Zie daarvoor hoofdstuk I, § 2. "De uitvoering van het onderzoek", blz. 9 e.v.

Boerinnen

Alle in het onderzoek betrokken veehouders en akkerbouwers zijn gehuwd 1). De medewerking van de zijde van de echtgenotes is bijzonder groot geweest; van alle 117 boerinnen zijn gegevens verkregen.

Gemiddeld genomen zijn de geënquêteerde boerinnen enkele jaren jonger dan de boeren (resp. 42 en 46 jaar). Gebleken is dat 37% jonger is dan 40 jaar, 41% tussen de 40 en 50 jaar en 22% ouder is dan 50 jaar.

Tabel 3. Leeftijd en onderwijs van de boerinnen (in %)

Leeftijd	Alleen lager onder- wijs	Huishoud- cursussen	Huis- houd- school	Algem. vorm. onder- wijs	Beroeps onder- wijs	Totaal	
						in %	aantal
<40 jr.	28	16	40	2	14	37	43
40-50 jr.	37	23	19	8	13	41	48
50-60 jr.	69	15	4	4	8	22	26
Totaal	41	19	23	5	12	100	117

Van de boerinnen heeft 41% na de lagere school geen vervolgonderwijs gehad, 19% volgde een huishoudcursus en 23% de huishoudschool, terwijl enkelen algemeen vormend onderwijs hebben genoten. Verder heeft 12% onderwijs voor een bepaald beroep gevolgd (verpleegster, kleuterleidster, lerares huishoudschool e.d.) waaraan meestal algemeen vormend onderwijs voorafging. Het ligt voor de hand dat er onder de jongere vrouwen relatief meer na de lagere school nog voortgezet onderwijs, m.n. huishoudelijk dagonderwijs, hebben gehad dan onder de ouderen.

Gezin

Mede afhankelijk van de leeftijd van de ouders zullen verschilpunten aanwezig zijn naar aantal en leeftijd van de kinderen. Van de geënquêteerden heeft 92% een of meer kinderen; per gezin ligt het gemiddeld kindertal op ongeveer 3,2 kind. In ongeveer twee derde van de gezinnen zijn een of meer zoons en/of dochters van 12 jaar of ouder, de anderen hebben jongere kinderen die lager onderwijs volgen of nog niet schoolgaand zijn.

1) Een en ander houdt verband met de samenstelling van de steekproef. Zie daarvoor hoofdstuk I, § 2. "De uitvoering van het onderzoek", blz. 9 e.v.

§ 2. Het beroepsverleden; nevenberoep

Beroepsverleden

De meeste geënquêteerden zijn vanaf hun jeugd vertrouwd met het boerenwerk. Zo is 93% van de mannen en 74% van de vrouwen van agrarische afkomst. De meesten - relatief meer mannen dan vrouwen - zijn indertijd op het ouderlijk bedrijf werkzaam geweest. Uit een vraag aan de geënquêteerde veehouders en akkerbouwers of men vroeger weleens had overwogen geen boer te worden, blijkt 38% dit inderdaad in gedachten te hebben gehad; beneden 40 jaar zijn dat er minder dan daar boven (resp. 28% en 42%). Verder kwam naar voren dat een aanzienlijk aantal boven de 40 jaar ervaring had opgedaan in een ander beroep voor men boer werd. Dat men niettemin boer is geworden hangt ten dele samen met het feit dat de ouders tegen uitoefening van een ander beroep waren, ten dele met omstandigheden als: enige zoon of opvolger, ziekte of overlijden van vader, er was indertijd geen andere keuze mogelijk e.d.

Nevenberoep

Een vijfde van de geënquêteerde boeren - met een bedrijf tussen 30 en 90 sbe - oefent momenteel een nevenberoep uit. Naar gemiddelde leeftijd maakt het al dan niet hebben van een nevenberoep geen enkel verschil uit. Bijna al deze boeren met een nevenberoep hebben voor ze boer werden een ander beroep overwogen. Relatief evenveel veehouders als akkerbouwers oefenen een nevenberoep uit; de meesten hebben vijf jaar of langer een nevenberoep. Ruim de helft van de geënquêteerden heeft een nevenberoep dat valt onder de categorie van ongeschoolde handarbeid. Nagenoeg allen denken het huidige nevenberoep voorlopig aan te houden.

Een negende van de respondenten heeft momenteel geen nevenberoep, maar heeft dit in het verleden weleens gehad. Men is ermee gestopt, omdat het bedrijf geleidelijk groter werd, men overbodig werd in de betreffende functie, e.d. Enkele boeren overwegen in de naaste toekomst een nevenberoep te gaan uitoefenen.

Een combinatie van beroepen kan zowel voordelen hebben (sociale voorzieningen, aanvulling op het inkomen e.d.) als nadelen (weinig vrije tijd, belasting van het gezin e.d.). Hoe staat men tegenover een combinatie van beroepen? Hiernaar is geïnformeerd bij degenen die geen nevenberoep hebben (94 boeren). Gebleken is dat 55% een afwijzend standpunt inneemt ("dat is niets", "zo gauw mogelijk met het een of met het ander stoppen"), terwijl 24% deze gang van zaken betreurenswaardig vindt ("het is jammer dat het zo moet", "dit moet niet nodig zijn"). Enkele zijn van mening dat "iedereen dat maar voor zichzelf moet weten"; van een paar respondenten is het antwoord op de betreffende vraag niet bekend. Slechts 12% stelt zich positief op tegenover de combinatie van beroepen ("dat is verstandig van ze", "dat is prima" e.d.).

Een en ander kan mede afhankelijk zijn van factoren als leeftijd, bedrijfsomvang, inkomen, enz. Uit het onderzoek kwam evenwel naar voren dat er geen samenhang is tussen de geuite mening en de leeftijd, de omvang van het bedrijf of het inkomen.

§ 3. Het bedrijf

Op 42% van de bedrijven is de oppervlakte cultuurgrond sedert de overneming van het bedrijf niet gewijzigd. Van de andere bedrijven waar wel wijziging optrad, is op de meeste daarvan de oppervlakte vergroot (gemiddeld met 4,7 ha). In samenhang met deze vergroting is op de veehouderijbedrijven het aantal melkkoeien sedertdien aanmerkelijk toegenomen, hoewel deze tendentie, zij het in mindere mate, eveneens is geconstateerd op een aantal andere veehouderijbedrijven. Van de bedrijven die kleiner zijn geworden (11%) waren slechts enkele bij de overneming kleiner dan 10 ha, op het tijdstip van de enquête daarentegen nagevoeg alle.

Gemiddeld genomen is de oppervlakte van de in het onderzoek betrokken bedrijven 11,8 ha. Daarbij is 40% kleiner dan 10 ha, 32% van 10-15 ha, terwijl de rest groter is. Naar leeftijd bezien lopen de onderlinge verhoudingen per grootteklasse nauwelijks uiteen. Ruim een vierde (27%) van de geënquêteerden pacht alle grond, terwijl ruim een derde (37%) meer dan de helft in eigendom heeft.

Drie vierde (73%) van de geënquêteerden heeft een veehouderijbedrijf en een vierde een akkerbouwbedrijf. Gemiddeld zijn de veehouderijbedrijven het kleinst (11,3 ha; akkerbouwbedrijven 13,0 ha).

De gemiddelde bedrijfsomvang van de onderzochte bedrijven bedraagt 62 standaardbedrijfseenheden. Een kwart (29%) telt 30-50 sbe, 37% van 50-70 sbe en de rest 70-90 sbe 1). Ten aanzien van het bedrijfstype is het verschil uitgedrukt in gemiddeld aantal sbe tamelijk klein: veehouderijbedrijven 61 en akkerbouwbedrijven 65 sbe. Vooral onder de kleine bedrijven treft men bedrijfshoofden met een nevenberoep aan (30-50 sbe: 35%, 70-90 sbe: 14%).

Op alle onderzochte bedrijven zijn de bedrijfshoofden de belangrijkste arbeidskrachten. Soms is hij de enige vaste arbeidskracht (28%), meestal werken ook één of meer vrouwelijke gezinsleden mee (bijna altijd de echtgenote, soms ook een dochter), terwijl op enkele bedrijven (12%) eveneens een zoon werkzaam is. Van de 117 geënquêteerde boerinnen werkt 64% mee op het bedrijf bij werkzaamheden als melken, schoonmaken van melkgereedschap, voeren van jong- of mestvee e.d. Vrij veel vrouwen zijn dus nauw betrokken bij het werk op de boerderij. Een vijfde (21%) van de meewerkende vrouwen - vooral die tussen 40 en 50 jaar (31%) - zou er echter de voorkeur aan geven alleen in het huishouden te werken.

1) Om redenen van praktische aard is het onderzoek beperkt gebleven tot bedrijven met een omvang van minimaal 30 en maximaal 90 sbe; een en ander ongeacht de oppervlakte van het bedrijf (zie blz. 10).

HOOFDSTUK III

Houding tegenover het boerenberoep en beroepsverandering

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt ingegaan op enkele factoren die van betekenis zijn voor de sociale positie van de boer, zoals het beeld dat men van het beroep heeft en de verwachtingen hieromtrent, de werktijden, de vrijetijdsbesteding e.d. Verder wordt aandacht geschonken aan de waardering van het boerenberoep door de geënquêteerde boeren en hun echtgenote. Het verworven inkomen en de mening daarover komt ter sprake in § 2. De volgende paragraaf verschafft informatie over de houding van de geënquêteerde boeren en boerinnen tegenover een eventuele verandering van hoofdberoep.

§ 1. De waardering van het boerenberoep

Hoe staan de veehouders en akkerbouwers tegenover hun beroep en de ermee samenhangende werkzaamheden? Een en ander is nagegaan aan de hand van een aantal aan de boer voorgelezen uitspraken over de redenen waarom iemand boer kan zijn. Deze uitspraken zijn in een willekeurige volgorde geplaatst. Over alle uitspraken moesten de betrokkenen hun mening geven.

Als belangrijke aspecten met een positieve betekenis zijn genoemd: "afwisselend werk" (86%), "eigen baas zijn" (81%) en "werken in de natuur" (92%). Min of meer opvallend is het te constateren dat lang niet alle geënquêteerden de elementen "boer zijn in hart en nieren" (77%) en "voor boeren de meeste aanleg" (65%) als belangrijk benadrukken; onderlinge vergelijking laat zien, dat 10% van de respondenten beide aspecten van minder betekenis acht. Naar leeftijd, genoten onderwijs, bedrijfsomvang en bedrijfstype zijn nauwelijks verschillpunten geconstateerd.

Naar verhouding minder geënquêteerden laten zich in positieve zin uit over uitspraken als: "het bedrijf levert een voldoende inkomen op" (63%), "het bedrijf is groot genoeg" (50%), "als boer goede toekomstmogelijkheden" (30%). Dit is echter begrijpelijk als men bedenkt dat alleen respondenten met een bedrijf tussen 30 en 90 sbe (met een gemiddelde van 62 sbe) in het onderzoek zijn betrokken. Tevens kwam naar voren dat 15 van de 30 boeren, die vinden dat het bedrijf geen voldoende inkomen oplevert, via een nevenberoep een aanvullend inkomen hebben.

Verder is gevraagd naar de mening van de respondenten over een aantal uitspraken omtrent aspecten ten aanzien van beroepen in het algemeen. Daarbij is geconstateerd dat 20% van de boeren - meestal ouderen met een vrij klein bedrijf en een tamelijk laag inkomen - het van belang acht "elke week hetzelfde te verdienen", terwijl 29% "korte(re) werkda-

gen" op prijs stelt (geen verschil naar leeftijd, nevenberoep, bedrijfstype of bedrijfsomvang). Wat de aspecten "vrije weekends" en "jaarlijkse vakantie" betreft is gebleken, dat ruim de helft (resp. 51% en 56%) - geen verschil naar leeftijd en bedrijfstype - dit voor zichzelf als belangrijk aanmerkt; het gaat daarbij vrijwel telkens om dezelfde personen. Van de respondenten die "vrije weekends" en "jaarlijkse vakantie" als belangrijk beschouwen, is twee derde van oordeel dat hun eigen werktijden te lang zijn (36% van alle respondenten); vooral personen van 50-60 jaar zijn deze mening toegedaan (52% tegen 26% beneden 50 jaar). Ten slotte bleek dat 12% van de geënquêteerde boeren een lage waardering gaf aan het boerenberoep en een hoge(re) waardering aan andere beroepen.

De houding tegenover het boerenberoep is bovendien nog vergeleken met enkele aspecten die te maken hebben met de voor- en nadelen van het boerenberoep in vergelijking met andere beroepen. Als voordelen zijn vooral genoemd: "zelfstandigheid" (58%), "buitenwerk" (47%) en "vrijheid" (27%). De vermelde nadelen zijn o.m.: "gering inkomen" (32%), "risico's" (19%), "gebondenheid" (18%), "te lange werkdagen" (26%), "weinig vrije tijd" (15%) en "geen goede sociale voorzieningen" (8%). Vooral oudere boeren benadrukken de elementen "te lange werkdagen" en "weinig vrije tijd", hun jongere collega's daarentegen "gering inkomen" en "gebondenheid".

56% van de boeren heeft in een periode van twaalf maanden, die aan de enquête voorafgingen, geen enkele dag vrij gehad, 34% 1 - 7 dagen en 10% langere tijd. Van degenen zonder vrije dagen vindt 44% de werkdagen te lang, tegen 26% van degenen met een of meer vrije dagen. Het maken van lange werkdagen en geen vrije dagen hebben, betekent nog niet zonder meer dat men onvoldoende over vrije tijd beschikte. Gebleken is dat 56% genoeg vrije tijd heeft gehad, ongeacht het al dan niet hebben van vrije dagen; deze mening houdt geen verband met de leeftijd of het bedrijfstype. Het oordeel van "te weinig vrije tijd" is ten dele terug te voeren tot "te lange werkdagen" en ten dele tot "geen vrije dagen"; dit geldt vooral voor de respondenten boven 50 jaar. Van de 51 respondenten die "te weinig vrije tijd" hadden, wilden er 29 een korte of langere vakantie hebben, 13 gaven de voorkeur aan een of meer vrije weekends, terwijl 9 weleens "door de week" vrij wilden hebben. Tussen de diverse leeftijdsklassen zijn de verschillen in dit opzicht nogal klein.

Een vrijwel gelijk percentage geënquêteerde mannen en vrouwen (resp. 44% en 43%) is van mening over "te weinig vrije tijd" te beschikken. (Tabel 4, blz. 18).

Onderlinge vergelijking laat zien, dat de meningen van beide categorieën geënquêteerden onderling vrij nauw samenhangen: in 60% van de gevallen zijn de meningen gelijkkluidend, in die zin dat er of sprake is van "voldoende vrije tijd" (in 43 gevallen) of van "te weinig vrije tijd" (in 27 gevallen).

Dat de vrouwen "te weinig vrije tijd" hebben, komt volgens hen in bijna twee derde van de gevallen op rekening van het meewerken op het bedrijf, voor een kwart vanwege de opvoeding van de kinderen en soms bij een combinatie van beide elementen. Verder kwam naar voren dat re-

Tabel 4. Mening van de geënquêteerde boeren en boerinnen over vrije tijd

Mening der geënquêteerde boeren	Mening der geënquêteerde boerinnen		Totaal geënquêteerden	
	voldoende vrije tijd	te weinig vrije tijd	aantal	in %
voldoende vrije tijd	43	24	67	57
te weinig vrije tijd	23	27	50	43
totaal	66	51	117	
aantal in %	56	44		100

latief meer mannen dan vrouwen "vrije weekends" belangrijk vinden (resp. 51% en 37%); ten aanzien van de "jaarlijkse vakantie" liggen de verhoudingen gelijk (56%). Wat de "lange werkdagen" betreft noemden meer vrouwen dan mannen (resp. 67% en 29%) dit bezwaarlijk.

Globaal gezien kan men stellen, dat de geënquêteerde mannen en vrouwen het boerenberoep als zodanig en in vergelijking met andere beroepen over het algemeen positief waarderen, ondanks de aanwezigheid van bepaalde beperkende omstandigheden qua inkomen, toekomstmogelijkheden, vrije tijd e.d.

§ 2. De mening over het inkomen

Afhankelijk van de aard en de omvang van het bedrijf, de leeftijd e.d. zal ook de hoogte van het inkomen verschillen vertonen. Naast de hoogte van het inkomen zijn eveneens de verwachtingen en de behoefte van het gezin hieromtrent van belang. Met het oog hierop is dan ook de vraag gesteld of boeren die een even groot bedrijf hadden maar intussen van beroep zijn veranderd, meer of minder verdienen dan de geënquêteerden. De meningen hierover lopen nogal uiteen. Zo is 25% van oordeel dat de van beroep veranderden minder, eveneens 25% dat ze meer en 12% dat ze evenveel verdienen als een boer. Het percentage dat zegt "het niet te weten" ligt tamelijk hoog (38%).

Bij de waardering van het beroep zal het inkomen een belangrijke rol spelen. Het inkomen is echter een moeilijk te bepalen factor met een uiteenlopende betekenis; ook door de respondenten kan er een verschillende inhoud aan worden gegeven. Gevraagd naar hun mening bleek, dat 40% van de geënquêteerde boeren het inkomen als "goed" bestempelt, 47% als "matig" en 13% als "slecht". De echtgenotes dachten daar enigszins anders over: 28% vond het inkomen "goed", 51% "matig" en 14% "slecht"; enkelen hadden hierover "geen mening".

Tabel 5. Mening van de geënquêteerde boeren en boerinnen over het inkomen

Mening der geënquêteerde boeren	Mening der geënquêteerde boerinnen				Totaal geënquêteerden	
	goed	matig	slecht	geen mening	aantal	in %
goed	25	18	-	4	47	40
matig	7	37	7	4	55	47
slecht	1	5	9	-	15	13
Totaal	33	60	16	8	117	
aantal in %	28	51	14	7		100

Vergelijking van het oordeel van de mannen met dat van de echtgenotes laat een duidelijke samenhang zien: in 61% van de gevallen is de beoordeling gelijklopend ("goed" in 25, "matig" in 37 en "slecht" in 9 gevallen). Het verschilpunt heeft voornamelijk betrekking op de kwalificatie "goed" door de man en "matig" door de echtgenote (18 geënquêteerden).

Van de 117 respondenten hebben er 109 de vraag naar het fiscale inkomen beantwoord. Blijkens de verschaafte gegevens is de spreiding rond het gemiddelde - ongeveer f 11 800,- - nogal groot en varieert van f 5 100,- tot f 24 000,- met een zwaartepunt tussen f 10 000,- en f 15 000,- (namelijk 41% der respondenten). Van 31% ligt het inkomen beneden f 10 000,- (13% tussen f 5 000,- en f 7 500,- en 18% tussen f 7 500,- en f 10 000,-) en van 28% boven f 15 000,- (23% tussen f 15 000,- en f 20 000,- en 5% tussen f 20 000,- en f 24 000,-).

Tabel 6. Mening over het inkomen (in %)

Inkomen 1)	Mening der geënquêteerde boeren			Totaal	
	goed	matig	slecht	in %	aantal
f 5 000 - f 10 000	26	50	24	100	34
f 10 000 - f 15 000	31	62	7	100	45
≥ f 15 000	73	20	7	100	30

1) Van enkele respondenten is dit gegeven niet bekend.

Degenen die het inkomen als "slecht" bestempelen, zijn vooral te vinden in de klasse beneden f 10 000,-. Verder valt op te merken dat beneden f 15 000,- de helft (55%) het inkomen als "matig" beschouwt, terwijl boven f 15 000,- drie vierde (74%) van de boeren het "goed" vindt.

Tussen bedrijfsomvang en inkomen bestaat een duidelijk verband: naarmate het bedrijf groter is, ligt het inkomen hoger. Wat de relatie leeftijd en inkomen betreft is gebleken dat bij de boeren jonger dan 40 jaar het zwaartepunt boven f 15 000,- ligt (52%), van 40-50 jaar tussen f 10 000,- en f 15 000,- (44%) en van 50-60 jaar rond de f 10 000,-. Ook

hier is een verband aanwezig. Vergelijking van de gegevens leeftijd, bedrijfsomvang en inkomen laat zien, dat op de kleine bedrijven vooral de oudere geënquêteerden een laag inkomen, terwijl op de grotere bedrijven m.n. de jongere geënquêteerden een relatief hoger inkomen behalen. Een en ander zou er op kunnen wijzen dat bij oudere boeren op kleine bedrijven een tendentie tot "uitdrijven" of tot "afbouw van het bedrijf" aanwezig is.

In een op het inkomen aansluitende vraag bleek het "redelijk geachte inkomen" voor 110 respondenten - van enkelen ontbrak een antwoord - neer te komen op gemiddeld f 16 700,- 1). Een vijfde (20%) zou tevreden zijn met een inkomen tussen f 10 000,- en f 12 500,- en twee vijfde (41%) tussen f 12 500,- en f 17,500,-; de anderen stellen dit bedrag hoger (29% tussen f 17 500,- en f 25 000,- en 10% boven f 25 000,-) 2).

Een vergelijking tussen het inkomen en het redelijk geachte inkomen kan interessante aanknopingspunten bieden. Van 103 geënquêteerden zijn beide gegevens bekend; bij 12 personen zijn de bedragen gelijk. Gebleken is dat het verschil tussen beide gemiddelden ongeveer f 5 000,- bedraagt; ook per inkomensklasse is dat het geval. Dit duidt op geen al te groot spreidingspatroon, hetgeen zou kunnen wijzen op een "vast" gemiddeld verschil in aspiratieniveau. Van degenen die een inkomen hadden beneden f 12 500,- vond een derde een dergelijk bedrag ook redelijk; slechts enkelen stelden het bedrag boven f 15 000,-. Bij een inkomen tussen f 10 000,- en f 15 000,- vindt de helft f 15 000,- een redelijke beloning. Van alle geënquêteerden hield overigens de helft (55%) het redelijk geachte inkomen tussen f 10 000,- en f 15 000,-; van ongeveer drie vierde (72%) lag het inkomen beneden f 15 000,- (zie tabel 6 blz. 19).

Tussen de mening over het inkomen en het redelijk geachte inkomen is geen verband aanwezig. Van degenen die het inkomen als "goed" bestempelen, vindt 41% een inkomen boven f 17 500,- redelijk, vindt men het inkomen maar "matig" of "slecht" dan is dit resp. 37% en 47%.

Verder is aan de echtgenote haar mening over het inkomen voor het gezin gevraagd. Ruim de helft (58%) vond het "voldoende", voor 23% was het "amper genoeg" en voor 19% "onvoldoende". In een vijfde (20%) van de gevallen dat de echtgenote het inkomen voor het gezin "voldoende" vindt ligt het beneden f 10 000,- bij ongeveer de helft (45%) tussen f 10 000,- en f 15 000,- en bij een derde (35%) daar boven. Wordt het inkomen "onvoldoende" geacht, dan is dit resp. 62%, 34% en 4%. Vindt men het "maar amper genoeg" dan liggen de percentages vrij gelijkmatig verdeeld (resp. 35%, 39% en 26%).

Op grond van het bovenstaande zou men tot de voorzichtige conclusie kunnen komen, dat de consumptie-aspiraties van de desbetreffende boe-

1) Vrijwel alle in het onderzoek opgenomen bedrijven zijn eenmansbedrijven (12% is z.g. vader-zoon bedrijf).

2) Hierbij dient men te bedenken, dat het alleen gaat om bedrijven tussen 30 en 90 sbe.

rengezinnen tamelijk goed - hoewel misschien noodgedwongen - op het inkomen zijn afgestemd. De wijze waarop dit plaatsvindt, is niet rechtstreeks uit de resultaten af te leiden. Tegen de achtergrond van de constatering dat ongeveer twee derde van de in het onderzoek betrokken boeren hun inkomen als "matig" (47%) of "slecht" (13%) beschouwt, terwijl bijna drie vierde (72%) volgens de enquête een inkomen had beneden f 15 000,- kan men zich afvragen of de respondenten deze situatie aanvaardbaar achten. Gebleken is dat ruim een vierde (29% der respondenten) aan vergroting en enkelen (4%) aan verkleining van het bedrijf denken. Vergelijking met de mening over het inkomen laat zien dat vooral diegenen vergroting wensen die het inkomen als "goed" kwalificeren, terwijl de gedachte aan verkleining is geuit door boeren die het inkomen "slecht" vinden. Verder kwam naar voren dat bij de meeste boeren een matige of in het geheel geen belangstelling bestaat voor de mogelijkheid om eventueel op een ander groter bedrijf verder te boeren. Slechts een vijfde (21%) is wel geïnteresseerd in een groter bedrijf; bijna allen zijn jonger dan 50 jaar, de bedrijfsomvang ligt doorgaans tussen 70 en 90 sbe, de helft denkt aan vergroting van het bedrijf en ongeveer de helft vindt het inkomen maar "matig".

Met andere woorden, een aantal boeren (50%) - jonge boeren of oudere boeren met een opvolger - onderneemt min of meer concrete pogingen om een bedrijf van een grote omvang te krijgen, of streeft naar een groter bedrijf dan wel naar beroepsverandering (7%, voornamelijk boeren rond de 50 jaar).

Betekent dit nu ook dat de overige geënquêteerden de situatie waarin ze verkeren zonder meer aanvaardden? Volgens de uit de enquête verkregen gegevens kan deze vraag, voor 32% van de geënquêteerden - vooral ouderen - bevestigend worden beantwoord. Een klein aantal (11%) daarentegen ziet beroepsverandering als de enige mogelijkheid ter verbetering van de huidige situatie. Het alsnog gaan uitoefenen van een nevenberoep wordt door geen enkele geënquêteerde boer als een alternatief aangemerkt 1).

§ 3. De "geneigdheid" om van beroep te veranderen

In het voorgaande is als doel van het onderzoek gesteld het verkrijgen van inzicht in de problemen, die samenhangen met het al dan niet van beroep veranderen. Aan de mening van de geënquêteerden wordt hierbij een belangrijk gewicht toegekend. Met behulp van enkele vragen zal de houding tegenover beroepsverandering worden nagegaan. Daarbij wordt zowel aandacht geschonken aan de opvattingen en wensen van de man als aan die van de echtgenote.

1) Vgl. hoofdstuk II § 2. "Nevenberoep", blz. 14.

Boeren

Een eerste vraag aan de geënquêteerde veehouders en akkerbouwers is die naar het bedrag dat men meer zou moeten verdienen dan men als huidig inkomen heeft om het eventueel aantrekkelijk te vinden een ander beroep uit te oefenen. Ongeveer de helft (45%) wil "voor geen enkel bedrag" in een ander beroep werkzaam zijn, een aantal (16%) heeft er "geen idee" van. Van de andere geënquêteerden zouden er een paar (3%) een ander beroep willen uitoefenen zonder meer te willen verdienen. Een derde (36%) evenwel noemt een bedrag boven het huidige inkomen dat weliswaar varieert van f 12 000,- tot f 15 000,- maar dat bij de meesten - 27 van de 42 respondenten - tussen f 5 000,- en f 10 000,- ligt (van 11 personen is dit minder dan f 5 000,- en van 4 boven f 10 000,-).

Bij het noemen van een bedrag boven het inkomen zijn de oudere boeren (50-60 jaar: 44%) iets sterker vertegenwoordigd dan de jongere (beneden 40 jaar: 28%). Wat de bedrijfsomvang betreft zijn het vooral boeren met een bedrijf van 50-70 sbe (51%; van 30-50 sbe: 35%; van 70-90 sbe: 29%). Leeftijd en bedrijfsomvang met elkaar in verband gebracht laat zien, dat vooral degenen beneden 40 jaar met een bedrijf tussen 70-90 sbe (67%) en die van 40-50 jaar bij 50-70 sbe (65%) een bedrag noemen; boven de 50 jaar is de verdeling vrij gelijkmatig. Met het bedrijfstype was geen samenhang aanwezig, evenmin met de uitoefening van een nevenberoep. Wat het inkomen betreft noemt de helft (50%) van degenen met een inkomen beneden f 10 000,- een bepaald bedrag. Daarbij valt op te merken dat ruim de helft (57%) f 15 000,- of minder een redelijk inkomen vindt.

Hoe staan de geënquêteerde boeren tegenover een eventuele beroepsverandering? Gebleken is dat 18% overweegt een ander beroep uit te gaan oefenen. Het zwaartepunt valt daarbij op de categorie van 50-60 jaar (25%; beneden 40 jaar: 6%), op boeren met een bedrijf van 50-70 sbe (28%) of van 5-15 ha (23% resp. 19%). Tabel 7, blz. 23.

Van degenen die beroepsverandering overwogen, hebben nagenoeg allen (95%) een inkomen beneden f 15 000,- tegen twee derde (67%) van de boeren die daar niet aan denken. Ten aanzien van een redelijk geacht inkomen tussen f 10 000,- en f 15 000,- is dit resp. 67% (waarvan de meesten te kennen hebben gegeven voor een bedrag van minder dan f 5 000,- boven het huidige inkomen het eventueel aantrekkelijk te vinden een ander beroep uit te oefenen) en 52%. Vergelijking met de mening over het inkomen laat zien dat 29% van de boeren die beroepsverandering overwegen het inkomen "slecht" vinden tegen 11% van de overige geënquêteerden. Wat het nevenberoep betreft is dit resp. 33% en 16% en ten aanzien van het lidmaatschap van een standsorganisatie resp. 47% en 67%.

Met betrekking tot de diverse aspecten die te maken hebben met de "waardering van het boerenberoep" 1) zijn eveneens enige verschillpunten geconstateerd tussen beide categorieën geënquêteerden ("geneigden" en "niet geneigden"). Zo vindt 33% van de "geneigden" het "eigen baas zijn" en 38% het "boer zijn in hart en nieren" niet van belang; van de

1) Zie hoofdstuk III § 1., blz. 16 e.v.

Tabel 7. Houding tegenover beroepsverandering (in %)

	Overweegt beroeps- verande- ring	Overweegt geen be- roepsver- andering	Totaal	
			in %	aantal
<40 jaar	6	94	100	32
40-50 jaar	19	81	100	41
50-60 jaar	25	75	100	44
30-50 sbe	21	79	100	29
50-70 sbe	28	72	100	37
70-90 sbe	10	90	100	51
5-10 ha	23	77	100	47
10-15 ha	19	81	100	37
≥15 ha	7	93	100	33
f 5 000 - f 10 000 inkomen 1)	29	71	100	34
f 10 000 - f 15 000	18	82	100	45
≥ f 15 000	3	97	100	30
Totaal	18	82	100	117/ 1091)

1) Van enkele respondenten is dit gegeven niet bekend.

"niet geneigden" is dit resp. 8% en 14%. Ten aanzien van de aspecten "het bedrijf is groot genoeg" en "als boer goede toekomstmogelijkheden" is geen verschil aanwezig. Slechts 13% van de "geneigden" zou het jammer vinden als het bedrijf in handen van derden zou overgaan ("niet geneigden" 43%); dit is begrijpelijk als men bedenkt dat 40% van de "geneigden" alle grond pacht ("niet geneigden" 25%). Van de "geneigden" zagen er trouwens naar verhouding minder boeren kans het bedrijf te vergroten dan van de "niet geneigden".

Betreffende een aantal aspecten van beroepen in het algemeen zijn tussen "geneigden" en "niet geneigden" eveneens verschillen gebleken ten aanzien van "elke week hetzelfde verdienen" (resp. 33% en 17%) "korte(re) werkdagen" (resp. 55% en 23%), "vrije weekends" (resp. 62% en 49%) en "jaarlijkse vakantie" (resp. 62% en 49%).

Het geheel overziend zou men mogen stellen dat relatief minder "geneigden" dan "niet geneigden" positief staan tegenover het boerenberoep, terwijl er relatief veel "geneigden" - tamelijk vaak dezelfde respondenten - een hoge waardering toekennen aan de meer algemene beroepsaspecten.

Van de respondenten heeft 16% wel eens van iemand een advies gehad om met boeren op te houden en een ander beroep te gaan uitoefenen. Ongeveer de helft van hen dacht aan beroepsverandering. De meest vermelde reden was die vanwege het te lage inkomen, terwijl ook de lange werk-

dagen evenals ziekte of invaliditeit werden genoemd.

Acht respondenten hebben er weleens met iemand over gesproken een ander beroep te gaan uitoefenen, m.n. degenen die een ander beroep overwegen. Van de geënquêteerden, die met niemand hebben gesproken (93% = 100) zouden 13 het op prijs stellen als iemand over beroepsverandering kwam praten. Nagenoeg allen denken aan beroepsverandering.

M.a.w. degenen die mogelijkterwijs een ander beroep willen uitoefenen, hebben of een advies gehad met boeren op te houden en/of hebben daar reeds met iemand over gesproken, terwijl enkelen daarover nog geadviseerd willen worden.

Boerinnen

Hoe staan de geënquêteerde boerinnen tegenover een eventuele beroepsverandering van haar man? Ongeveer twee derde is er op tegen dat de man van beroep verandert. Met betrekking tot de man hebben de boerinnen daarvoor verschillende redenen aangegeven met als de belangrijkste: "er gaat niets boven het eigen baas zijn" (74%) en "het boerenberoep is zijn hobby". Verder meent ruim de helft (53%) van de boerinnen dat de man "te oud is om te veranderen"; gebleken is dat vrijwel alle mannen 45 jaar of ouder waren. Ten slotte zegt een derde (35%) "daarvoor zelf ook niets te voelen", wat zowel door jongere als oudere vrouwen is vermeld.

Van de vrouwen is 37% min of meer voor beroepsverandering van de man. Als de meest vermelde redenen met betrekking tot de man komen naar voren: "niet zo lang hoeven werken" (64%), "meer vrije tijd en vakantie" (54%), "minder kopzorgen" (54%), "het werk zal niet zo zwaar zijn" (43%), "in ander beroep meer te verdienen" (43%) en "er zit niet zoveel toekomst in het bedrijf" (46%). In een aantal gevallen spelen "financieringsmoeilijkheden" (32%) en "ziekte of invaliditeit" (18%) een rol. Enkele vrouwen zijn van oordeel dat beroepsverandering voor de man "betere kansen zou geven om vooruit te komen", hetgeen voor de kinderen "betere toekomstmogelijkheden" zou kunnen scheppen.

Vooraf de vrouwen van 40-50 jaar spreken zich uit voor een eventuele beroepsverandering van de man. (Tabel 8, blz. 25).

Vergelijking met enkele andere gegevens laat zien, dat vooral de boerinnen voor beroepsverandering van de man zijn op bedrijven van 50-70 sbe (49%) of van 5-10 ha (47%) of waar het behaalde inkomen tussen f 5 000,- en f 10 000,- ligt (44%). Wat de mening over het inkomen betreft vindt 26% van de boerinnen die voor en 7% die tegen beroepsverandering zijn het inkomen "slecht".

Het al dan niet meewerken van de vrouw op het bedrijf hangt niet samen met de houding tegenover beroepsverandering. Dit geldt echter niet voor de vrouwen die meewerken, maar zich liever met het huishouden willen bezighouden: van hen is 63% voor beroepsverandering van de man, van de andere vrouwen die meewerken 34% en van degenen die niet meewerken 31%. Van de vrouwen die in hun beroep voor het huwelijk buiten de agrarische sector werkzaam zijn geweest, is eveneens de helft

Tabel 8. Houding tegenover beroepsverandering van de man (in %)

	Voor beroeps- verandering	Tegen beroeps- verandering	Totaal	
			in %	aantal
<40 jaar	23	77	100	43
40-50 jaar	52	48	100	48
50-60 jaar	31	69	100	26
30-50 sbe	35	65	100	29
50-70 sbe	49	51	100	37
70-90 sbe	29	71	100	51
5-10 ha	47	53	100	47
10-15 ha	35	65	100	37
≥15 ha	19	81	100	43
f 5 000 - f 10 000 inkomen 1)	44	56	100	34
f 10 000 ≅ f 15 000	36	64	100	45
	30	70	100	30
Totaal	37	63	100	117/ 1091)

1) Van enkele respondenten is dit gegeven niet bekend.

(51%) voor; was dat niet het geval dan is dit ruim een vierde (28%). Een en ander is niet te herleiden tot sociale i.c. agrarische of niet agrarische afkomst, maar waarschijnlijk wel tot persoonlijke ervaringen.

Vergelijking van de mening van de man met die van de echtgenote laat zien, dat naar verhouding tweemaal zoveel geënquêteerde vrouwen als mannen (37% en 18%; zie tabel 7 en 8) zich hebben uitgesproken voor een eventuele beroepsverandering van de man. Bij de boeren ligt het accent tussen 50 en 60 jaar, bij de boerinnen tussen 40 en 50 jaar; wat de bedrijfsomvang betreft valt de nadruk telkens op dezelfde klasse (50-70 sbe, 5-15 ha), wat eveneens geldt m.b.t. het inkomen (f 5 000,- - f 15 000,-). (Tabel 9, blz. 26).

Onder degenen die voor een eventuele beroepsverandering zijn, hebben er vooral van de jonge boeren, van de boeren met een wat groter bedrijf (boven 70 sbe of 15 ha) en van degenen met een inkomen boven f 15 000,- relatief minder belangstelling. In grote lijnen is dit ook het geval voor de geënquêteerde boerinnen, hoewel daar de spreiding over de diverse onderscheiden klassen wat groter is.

Uit de vergelijking tussen de mening van de man en de echtgenote komt verder naar voren dat in 41% van de gezinnen aan eventuele beroepsverandering wordt gedacht. (Tabel 10, blz. 26).

Tabel 9. "Beroepsveranderingsgeneigdheid" bij de geënquêteerde boeren en boerinnen (in %)

	Boeren	Boerinnen
<40 jaar	10	23
40-50 jaar	38	58
50-60 jaar	52	19
30-50 sbe	29	23
50-70 sbe	48	42
70-90 sbe	23	35
5-10 ha	53	51
10-15 ha	33	30
≥15 ha	14	19
f 5 000 - f 10 000 1)	53	40
f 10 000 - f 15 000	42	38
≥ f 15 000	5	22
Totaal	100	100
in %	21/19 1)	43/40 1)
aantal		

1) Van enkele respondenten is dit gegeven niet bekend.

Tabel 10. "Beroepsveranderingsgeneigdheid" in de geënquêteerde gezinnen (in %)

Man/bedrijf	Beroepsver- anderings- geneigdheid	Geen beroeps- veranderings- geneigdheid	Totaal	
			in %	aantal
<40 jaar	34	66	100	32
40-50 jaar	44	56	100	41
50-60 jaar	43	57	100	44
30-50 sbe	48	52	100	29
50-70 sbe	54	46	100	37
70-90 sbe	27	73	100	51
5-10 ha	60	40	100	47
10-15 ha	43	57	100	37
≥15 ha	9	91	100	43
f 5 000 - f 10 000				
inkomen 1)	56	44	100	34
f 10 000 - f 15 000	44	56	100	45
≥ f 15 000	13	87	100	30
Totaal	41	59	100	117/ 1091)

1) Van enkele respondenten is dit gegeven niet bekend.

Een zekere gerichtheid op een eventuele beroepsverandering is aanwezig in die gezinnen waar de man een bedrijf heeft van 30-70 sbe of van 5-15 ha en voornamelijk bij degenen die een inkomen hebben tot f 15 000,-. Naar leeftijd bezien is gebleken dat "geneigdheid" aanwezig is in gezinnen waar de man rond de 50 jaar is (45-50 jaar: 60%, 50-55 jaar: 54%; beneden 45 jaar en boven 55 jaar is dat + 30% 1)).

Vergelijking van de mening van de man met die van de echtgenote laat ten slotte nog zien dat hetzij alleen door de man (5 respondenten = 4%) of de vrouw (27 respondenten = 23%), hetzij door beiden (16 respondenten = 14%) aan eventuele beroepsverandering wordt gedacht. Nadere beschouwing van elk van de drie antwoordingsmogelijkheden laat enkele verschilpunten zien. Indien de man of man en vrouw "positief" tegenover beroepsverandering staan dan betreft het voornamelijk (91%) boeren in de leeftijd van 45-55 jaar met overwegend kleine bedrijven (beneden 70 sbe) en een inkomen beneden f 10 000,-. Stelt alleen de vrouw zich "positief" op dan gaat het zowel om oudere als jongere boeren (45-55 jaar: 37%, beneden 45 jaar: 44%, boven 55 jaar: 19%) met een bedrijf rond 70 sbe en een inkomen tussen f 10 000,- en f 15 000,-.

In elk van de drie onderscheiden categorieën - man, vrouw of man plus vrouw "positief" tegenover beroepsverandering - denken slechts enkele geënquêteerden aan een mogelijke uitbreiding van het bedrijf (grond, melkkoeien, e.d.), terwijl belangstelling voor een ander groter bedrijf nauwelijks aanwezig is. Wanneer alleen de vrouw voor eventuele beroepsverandering van de man voelt dan staan relatief meer geënquêteerden positief tegenover het boerenberoep dan wanneer de man of man en vrouw zich voor een ander beroep uitspreken. Uit de enquête onder de echtgenotes bleek dat de situatie waar alleen de echtgenote voor beroepsverandering is uit geen der verkregen gegevens - sociale afkomst, werk voor het trouwen, al dan niet meewerken op het bedrijf, houding tegenover het boerenberoep en boerenbedrijf, mening over het inkomen, mening over vrije tijd, e.d. - verklaarbaar te zijn, maar misschien wel te herleiden zou zijn tot bepaalde specifiek persoonlijke ervaringen 2).

Men zou dus mogen stellen, dat in een aantal situaties sprake is van beïnvloeding omtrent een eventueel door de man uit te oefenen ander beroep. In hoeverre een al dan niet gelijklopende houding van man en vrouw een versnellende of vertragende invloed zal hebben, valt niet rechtstreeks uit de resultaten van de enquête af te leiden. Door evenwel aansluitend en meer specifiek gericht verder onderzoek te verrichten is het wellicht mogelijk hierover nader geïnterformeerd te raken.

- 1) Aangenomen mag worden dat van de geënquêteerden boven 55 jaar een aanzienlijk aantal, m.n. degenen zonder opvolger, in de fase verkeren van "uitdrijven" of "afbouw" van het bedrijf.
- 2) Aan de echtgenote is een beknopte schriftelijke vragenlijst voorgelegd die ze zelf heeft ingevuld. Deze aanpak leidde ertoe dat op diverse onderwerpen niet of slechts in beperkte mate kan worden ingegaan. Zie daarvoor hoofdstuk I § 2. "De uitvoering van het onderzoek", blz. 9.

HOOFDSTUK IV

Houding tegenover een nieuwe werkring

Beroepsverandering is een grote stap waarvan de gevolgen voor de desbetreffende boer en zijn gezin meer of minder ingrijpend zullen zijn. Het is een stap die over het algemeen pas na veel wikken en wegen zal worden genomen, gezien de persoonlijke en zakelijke belangen die er op het spel staan. Dit heeft er mede toe geleid dat aan de houding van de geënquêteerden een belangrijk gewicht wordt toegekend. Bijgevolg zijn aan degenen die beroepsverandering overwegen meer specifieke vragen gesteld omtrent de eventueel te nemen stap om van beroep te veranderen. In § 1 wordt ingegaan op de informatie over en de bekendheid met een nieuw beroep. Meningingen van anderen (echtgenote, kinderen, familieleden of buren) over de verandering van beroep kunnen voor de desbetreffenden van grote betekenis zijn (§ 2.). Enkele mogelijke gevolgen van een eventuele beroepsverandering komen ter sprake in § 3.

§ 1. Informatie over en bekendheid met een nieuw beroep

Gebleken is dat 18% "geneigd" was om een ander beroep uit te oefenen¹⁾. Aan de betreffende 21 geënquêteerden is het oordeel gevraagd over een mogelijkerwijs uit te oefenen beroep in bepaalde sectoren, waarbij ze konden kiezen uit zes groepen. Het liefst zou men een beroep wensen, dat min of meer aan de landbouw verwant is (20 respondenten); ook voor een beroep in de sector van de dienstverlening (15 respondenten) bestaat belangstelling. Daarentegen spreekt een beroep in de bouw- of metaalsector en kantoorwerk 13 à 16 personen niet aan; bijna allen (20 respondenten) staan afwijzend tegenover "werken in een fabriek". Een en ander houdt geen verband met de leeftijd van de betrokken boeren.

Elf van de 21 respondenten hebben reeds een bepaald beroep op het oog. Voor slechts enkelen is dat een aan de landbouw verwant beroep. Dit kan betekenen dat de belangstelling voor een uit te oefenen nieuw beroep qua bekendheid met het werk, de aard van het werk, e.d. weliswaar uitgaat naar een landbouw-verwante richting, maar dat daarbij andere aspecten zoals de zwaarte van het werk, eventueel het inkomen en vooral het geringe aantal openstaande arbeidsplaatsen in dergelijke beroepen concrete uitoefening bemoeilijken of zelfs tegenhouden. Zes van de elf respondenten hebben een beroep in de dienstverlenende sector op het oog, b.v. portier, conciërge, pompbediende, e.d. Het meest opvallende is wel het nagenoeg ontbreken van metaal- en bouwberoepen bij de gegeven ant-

1) Zie hoofdstuk III § 3. "De "geneigdheid" om van beroep te veranderen", blz. 21.

woorden; dit kan verband houden met de leeftijd (ruim de helft is ouder dan 50 jaar) maar ook met scholing evenals met de werkgelegenheid.

Vrijwel allen waren op de hoogte van de aard van het werk. Met de gemeente waar men zal proberen aan de slag te komen, het weekloon, de eventuele opleiding of de promotiekansen waren de meesten niet bekend. Een aantal geënquêteerden kende anderen die soortgelijk werk deden als zijzelf wilden hebben. Dat zo weinigen geïnformeerd zijn over het inkomen kan slaan op de verwachting in een ander beroep meer te zullen verdienen. Uit het bovenstaande komt mede naar voren dat slechts weinig geënquêteerden, die van beroep wensen te veranderen, tot nu toe de weg naar een arbeidsbureau hebben gevonden.

§ 2. Mening van anderen over een nieuw beroep

Nagenoeg allen uit de omgeving (echtgenote, kinderen, familieleden, kennissen en bureu) staan volgens de geënquêteerden positief tegenover beroepsverandering van degenen die dit overwegen. Enkel en gaven als antwoord het van familieleden of bureu "niet te weten".

Ook de echtgenotes 1) waren van mening dat men in de directe omgeving wel oog had voor een eventuele beroepsovergang, waarbij er wat meer dan onder de mannen te kennen hebben gegeven het van familieleden of bureu "niet te weten". Dit niet-weten kan inhouden, dat men weinig of slechts losse contacten heeft; het ligt echter meer voor de hand aan te nemen dat zij wel hun mening kennen maar deze niet als zodanig hebben weergegeven, of dat men in de onderlinge contacten nog niet over beroepsverandering heeft gesproken.

Ook aan de vrouwen (43 geënquêteerden) die willen dat de man van beroep verandert zijn enkele vragen gesteld met betrekking tot de gewenste beroepen. Beroepen die aan de landbouw verwant zijn, hebben de meeste belangstelling (71%; van de betreffende mannen: 90%). In tegenstelling tot de mannen hebben slechts enkele vrouwen voor de man een voorkeur voor een beroep in de sector van de dienstverlening (resp. 11% en 71%). De geënquêteerde vrouwen staan vooral afwijzend tegenover het "werken in een fabriek" (65%; van de mannen: 95%) echter minder ten opzichte van "kantoorwerk" (17% resp. 76%). Slechts weinigen vinden een beroep in de metaal- of bouwsector geschikt of ongeschikt.

Aan de vrouwen die willen dat de man van beroep verandert is de vraag gesteld: "Welk beroep zou u graag willen dat uw man koos?" Gebleken is dat 14% van de vrouwen "het niets uitmaakt", terwijl 25% "het niet zou weten". De anderen (61%) hebben er wel enig idee van, hoewel dat wel eens in vage termen is gesteld, namelijk "een beroep dat aan de landbouw verwant is" (25% van alle betreffende vrouwen). Door de vrouwen concreet genoemde beroepen zijn: veeverzorger, veehandelaar, vertegenwoordiger in landbouwgeredschappen, timmerman, metselaar,

1) Er hebben zich overigens meer echtgenotes dan mannen voor beroepsverandering uitgesproken (resp. 37% en 18%). Zie hoofdstuk III § 3. "De "geneigdheid" om van beroep te veranderen", blz. 21 e.v.

monteur e.d. Een en ander zou er op kunnen wijzen dat een aantal echtgenotes weliswaar wil dat haar man van beroep verandert, maar niet of nauwelijks weet wat dan een geschikt beroep zou kunnen zijn. Beroepsverandering zal dus nogal eens negatief bepaald zijn in die zin, dat de aantrekkingskracht van andere beroepen geen rol van betekenis speelt. Voorlichting en begeleiding in deze gezinnen, welke gericht is op de mogelijkerwijs door de man uit te oefenen beroepen zal wenselijk zijn.

§ 3. Enkele mogelijke gevolgen van beroepsverandering

Van de 21 geënquêteerden die aan beroepsverandering dachten, zouden er 9 eventueel gebruik willen maken van een opleiding op een centrum voor vakopleiding voor volwassenen, 7 misschien van de bedrijfsscholingsregeling en 9 mogelijkerwijs van de studiekostenregeling. Een verband met leeftijd en opleiding werd niet geconstateerd; wel waren er enkelen boven 50 jaar die belangstelling toonden.

Verder is gehformeerd of men al een ander beroep zou willen uitoefenen. Zestien boeren gaven te kennen "meteen al aan de slag te willen gaan", vooral degenen boven 50 jaar met een bedrijf beneden 70 sbe en een inkomen beneden f 10 000,-. Hierbij kan het tamelijk lage inkomen van doorslaggevende betekenis zijn, terwijl evenmin is uitgesloten een zekere vrees om op oudere leeftijd niet meer aan werk te kunnen komen. Van belang is daarom ook een antwoord op vragen als: Hoe lang is het geleden dat men het besluit nam iets anders te gaan doen? Hoe definitief is dit besluit? Kan men geschikt ander werk vinden? e.d. Nader onderzoek hieromtrent is wenselijk.

Een aantal respondenten geeft weliswaar aan reeds een nieuw beroep te willen hebben maar is daar niettemin nog niet aan toegekomen. De meest vermelde reden - in ongeveer twee derde van de gevallen - is dat het bedrijf "nog niet geschikt van de hand te doen was". Verder is genoemd: "het bedrijf zit in liquidatie", "het bedrijf biedt voorlopig nog mogelijkheden", "gehecht aan het bedrijf" en "nog geen geschikt werk gevonden". Dit laatste duidt er in ieder geval op, dat sommigen pas een volledige stap (wensen te) zetten wanneer het alternatief vaststaat.

Al naar gelang de situatie - werkgelegenheid, eigendoms- of pachtbedrijf, plannen ten aanzien van het bedrijf, onteigening of pachtbeëindiging, ziekte of invaliditeit, toestand van de woning, e.d. - kan beroepsverandering tot gevolg hebben dat men moet (gaat) verhuizen. De helft zou wel willen verhuizen indien het toekomstige werk dit nodig mocht maken; van de vrouwen is dit eveneens de helft. Sommigen zouden dan bij voorkeur in dezelfde gemeente of in de nabije omgeving willen blijven, anderen zou dat "niet zoveel uitmaken".

In verband met een mogelijke beroepsverandering is gehformeerd naar eventuele plannen ten aanzien van het bedrijf. De helft - zowel jongeren als ouderen - denkt er dan ineens mee te stoppen, terwijl een derde - vooral in de leeftijd van 40-50 jaar - aan geleidelijke verkleining denkt; enkelen wisten het nog niet. Bij bijna een vijfde van de geënquêteerden is in de laatste jaren een zekere verkleining van de oppervlakte opgetreden.

Samenvatting en slotbeschouwing

Doel en uitvoering van het onderzoek

Onder invloed van ontwikkelingen op het economische en technische vlak treden in de landbouw verschillende veranderingen op. Voor de individuele boer heeft dit tot gevolg dat hij zich voortdurend moet oriënteren en eventueel aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden. In lang niet alle gevallen zal het resultaat daarvan bevredigend zijn. Door beperkingen van de kant van het bedrijf, zoals geringe oppervlakte, onvoldoende stalruimte, slechte verkaveling, etc. kan het inkomen min of meer achterblijven bij andere boeren of inkomensgroepen buiten de landbouw. Daarnaast kunnen ook opvattingen en verwachtingen van de boer en zijn gezinsleden ten aanzien van het bedrijf en de consumptie evenals de behoeften voor het gezin, van betekenis zijn.

Het doel van dit onderzoek is niet zozeer dit probleemgebied in zijn geheel te onderzoeken, maar is gericht op het verkrijgen van meer inzicht in de problemen die samenhangen met het al dan niet van beroep veranderen.

Het onderzoek heeft betrekking op een aantal gehuwde veehouders en akkerbouwers 1), die jonger dan 60 jaar waren en een bedrijf hadden van 30-90 sbe; ze wonen verspreid over een dertigtal Zuid-Hollandse gemeenten 2). Tijdens het persoonlijk gesprek met de boer is aan de echtgenote een beknopte schriftelijke vragenlijst voorgelegd, die ze zelf moest invullen. In totaal zijn 117 boeren en evenveel boerinnen geënquêteerd.

Vanwege de ingewikkeldheid van het verschijnsel beroepsverandering draagt het onderzoek naar de "geneigdheid" om van beroep te veranderen een oriënterend karakter. Mede met het oog hierop is op de volgende punten nader ingegaan:

- uitgeoefend(e) beroep(en) of nevenberoep(en)
- houding tegenover het boerenberoep
- houding tegenover beroepsverandering en eventuele plannen om van beroep te veranderen
- mogelijke invloed van anderen
- bekendheid met een ander beroep en met omscholingsregelingen.

Enkele algemene gegevens van de geënquêteerde boeren en boerinnen

De gemiddelde leeftijd van de in het onderzoek betrokken boeren was

1) Tuinders zijn dus niet in het onderzoek opgenomen.

2) Landbouwgebieden met betrekkelijk veel tuinbouwbedrijven zijn buiten beschouwing gelaten.

46 jaar en van de boerinnen 42 jaar. Van de geënquêteerde boeren en boerinnen was 27% resp. 37% jonger dan 40 jaar, 35% resp. 41% tussen 40 en 50 jaar en 38% resp. 22% tussen 50 en 60 jaar.

Een derde van de boeren heeft agrarisch dagonderwijs gevolgd, de overigen een of meer cursussen of alleen lagere school. Van de boerinnen heeft ruim de helft na de lagere school vervolgonderwijs gehad, hoofdzakelijk in de vorm van huishoudcursussen of huishoudschool.

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven was 11,8 ha; 40% is kleiner dan 10 ha, 32% ligt tussen 10 en 15 ha en de rest is groter. De gemiddelde bedrijfsomvang bedraagt 62 sbe; 29% heeft 30-50 sbe, 37% 50-70 sbe en 34% 70-90 sbe 1). De helft van de bedrijven was sinds de overneming van het bedrijf vergroot. Op ruim een vierde van de bedrijven is het bedrijfshoofd de enige vaste arbeidskracht, terwijl soms ook een zoon meewerkt (12%). In bijna alle overige gevallen helpt de echtgenote mee. Een vijfde van de meewerkende vrouwen zou liever alleen in het huishouden willen werken.

Het beroepsverleden

De meeste geënquêteerden zijn vanaf hun jeugd vertrouwd met het boerenwerk: bijna alle mannen en drie vierde van de vrouwen zijn van agrarische afkomst, terwijl de meesten - voor men zelf een bedrijf had - op het boerenbedrijf hebben gewerkt.

Ruim een derde van de boeren - vooral ouderen - heeft in zijn jonge jaren weleens overwogen iets anders dan boer te worden. Dat men niettemin boer is geworden had de volgende oorzaken: de ouders waren tegen uitoefening van een ander beroep, men was enige zoon of opvolger, men had geen andere keuze, vader was ziek of invalide, e.d.

Een vijfde van de respondenten met een bedrijf tussen 30 en 90 sbe oefent een nevenberoep uit, meestal als ongeschoolde handarbeider. Vooral onder de kleine bedrijven treft men bedrijfshoofden aan met een nevenberoep. Van degenen die geen nevenberoep hebben staat 79% min of meer afwijzend tegenover een combinatie van beroepen. Slechts 12% neemt een positief standpunt in.

Houding tegenover het boerenberoep

Wat het boerenberoep betreft noemden ongeveer 85% van de respondenten als positieve elementen: "afwisselend werk", "eigen baas zijn" en "werken in de natuur". Ongeveer de helft van de boeren oordeelt positief over uitspraken als: "het bedrijf levert een voldoende inkomen op", "het bedrijf is groot genoeg" of "als boer goede toekomstmogelijkheden". Dat aanmerkelijk minder personen deze meningen zijn toegedaan, hangt mede samen met het feit, dat het onderzoek beperkt is tot boeren met een bedrijf tussen 30 en 90 sbe.

1) Om praktische redenen bleef het onderzoek beperkt tot bedrijven tussen 30-90 sbe, ongeacht de oppervlakte van het bedrijf.

Ten aanzien van beroepen in het algemeen bleek dat een vijfde het van belang achtte "elke week hetzelfde te verdienen" - vooral oudere boeren met een klein bedrijf en een laag inkomen - terwijl een vierde "korte(re) werkdagen" op prijs stelde. Ruim de helft vindt "vrije week-ends" en "jaarlijkse vakantie" belangrijk; twee derde hiervan - vooral oudere boeren - vindt dat hun eigen werktijden te lang zijn.

De mening van de geënquêteerde vrouwen omtrent de beschikbare vrije tijd is in 60% van de gevallen gelijk aan die van de mannen. Twee derde van de vrouwen vindt dat men voldoende en een derde dat men onvoldoende vrije tijd heeft. Dat de vrouwen "te weinig vrije tijd" hebben, komt volgens hen grotendeels door het meewerken op het bedrijf. Verder kwam naar voren dat meer mannen dan vrouwen "vrije week-ends" belangrijk vinden (resp. 51% en 37%); ten aanzien van de "jaarlijkse vakantie" liggen de verhoudingen gelijk (56%). Wat de "lange werkdagen" betreft noemen daarentegen meer vrouwen dan mannen dit bezwaarlijk (resp. 67% en 29%).

Globaal genomen waarderen de meeste geënquêteerde boeren en boerinnen het boerenberoep als zodanig en in vergelijking met andere beroepen, vrij positief, ondanks relatief lage inkomens, minder vrije tijd, geringe toekomstmogelijkheden e.d. Bij 12% van de boeren bleek echter een lage waardering voor het boerenberoep samen te vallen met een hoge(re) waardering voor andere beroepen.

Bij de waardering van het beroep zal het inkomen een belangrijke rol spelen. De mening van de boeren over het inkomen laat een duidelijke samenhang zien met die van de boerinnen: in 61% van de gevallen is de beoordeling gelijklopend. Het verschil heeft grotendeels betrekking op de kwalificatie "goed" door de man en "matig" door de echtgenote.

Rond een derde - iets meer mannen dan vrouwen - vindt het inkomen goed en een zevende slecht. Het gemiddelde fiscale inkomen is f 11 800,-; de spreiding rond het gemiddelde is vrij groot. Van de boeren op de kleine bedrijven hebben vooral de oudere een laag inkomen, terwijl van de boeren op de grotere bedrijven m.n. de jongere boeren een relatief hoog inkomen hebben.

Van nagenoeg alle respondenten ligt het redelijk geachte inkomen boven het werkelijke inkomen; van 12 personen zijn beide bedragen aan elkaar gelijk; het gemiddelde verschil is ongeveer f 5 000,-. Naar mag worden aangenomen zijn de consumptie-aspiraties - hoewel misschien noodgedwongen - tamelijk goed op het inkomen afgesteld. Ongeveer een derde vindt de bestaande bedrijfssituatie aanvaardbaar, terwijl de helft aan vergroting van het bedrijf denkt. De overigen (18%) denken aan een eventuele verandering van beroep. Het alsnog gaan uitoefenen van een nevenberoep wordt door niemand als alternatief genoemd.

Houding tegenover beroepsverandering

36% van de geënquêteerde boeren zou eerst bij een inkomen dat tussen de f 2 000,- en f 15 000,- hoger was dan het huidige inkomen, een ander beroep willen uitoefenen. Deze mening hadden vooral boeren beneden 40 jaar met een bedrijf van 70-90 sbe en boeren van 40-50 jaar met een bedrijf van 50-70 sbe.

18% van de boeren overweegt van beroep te veranderen. Het betreft hier voornamelijk de oudere boeren, degenen die een klein bedrijf en een betrekkelijk laag inkomen hebben. Vooral degenen die het inkomen als "slecht" bestempelen, een nevenberoep uitoefenen en geen lid zijn van een standsorganisatie, overwegen beroepsverandering. De "geneigdheid" om van beroep te veranderen houdt mede verband met de waardering voor het boerenberoep: minder "geneigden" dan "niet geneigden" staan positief tegenover het boerenberoep, terwijl naar verhouding veel "geneigden" een hoge waardering toekennen aan de meer algemene beroepsaspecten.

Van de vrouwen sprak 37% zich uit voor beroepsverandering van de man. Hierbij is geen verband gevonden met de sociale afkomst, het al dan niet meewerken op het bedrijf, de mening over het inkomen e.d.; haar houding tegenover beroepsverandering zal eerder zijn toe te schrijven aan persoonlijke ervaringen.

In 41% van de gezinnen wordt aan eventuele beroepsverandering gedacht, nl. hetzij alleen door de man (4%) of de vrouw (23%), hetzij door beiden (14%). Staan man en vrouw positief tegenover beroepsverandering dan betreft het voornamelijk boeren van 45-55 jaar met een bedrijf beneden 70 sbe en een inkomen beneden f 10 000,-. Is alleen de vrouw ervoor dan betreft het zowel jongere als oudere boeren met een bedrijf beneden 70 sbe en een inkomen tot f 15 000,-. Slechts bij enkele gezinnen waar de gedachte aan beroepsverandering leeft, bestaan plannen tot bedrijfsvergroting.

Mening van anderen over beroepsverandering

Echtgenote, kinderen, familieleden en burenen van de boer kunnen hem beïnvloeden in de richting van beroepsverandering. Volgens de geënquêteerden stonden nagenoeg allen uit de omgeving van degenen, die beroepsverandering overwegen, hier positief tegenover.

Als mogelijk toekomstig beroep voor de man geven de vrouwen de voorkeur aan landbouwverwante beroepen of aan kantoorwerk, boven een beroep in de sector van de dienstverlening. De meesten konden echter geen voor de man geschikt beroep noemen. Dit zou kunnen betekenen dat de aantrekkingskracht van andere beroepen geen rol van betekenis speelt.

Houding tegenover een nieuwe werkkring

De boeren die beroepsverandering overwogen, hadden allen een uitgesproken voorkeur voor aan de landbouw verwante beroepen, terwijl ook voor beroepen in de sector van de dienstverlening belangstelling bestaat. Een beroep in de bouw- of metaalsector en kantoorwerk spreekt daarentegen de meesten niet aan.

Ruim de helft van degenen die beroepsverandering overwegen heeft al een bepaald beroep op het oog, m.n. in de dienstverlenende sector; voor slechts enkelen is dat een aan de landbouw verwant beroep, wat waarschijnlijk verband houdt met het geringe aantal openstaande

arbeidsplaatsen in deze sector en misschien ook met de zwaarte van het werk, het inkomen e.d. Slechts enkelen zijn bekend met het weekloon.

Voorals boeren boven 50 jaar met een bedrijf beneden 70 sbe en een inkomen beneden f 10 000,- zouden "meteen al aan de slag willen gaan" in een ander beroep. Hier kunnen het tamelijk lage inkomen en misschien ook de vrees op oudere leeftijd niet meer aan werk te kunnen komen een rol spelen. Dat men nog boer is, is grotendeels toe te schrijven aan de omstandigheden dat het bedrijf "nog niet geschikt van de hand te doen was". In enkele gevallen is het argument "nog geen geschikt werk gevonden". Dit kan betekenen dat sommigen pas een volledige stap (wensen te) zetten wanneer een redelijk alternatief voorhanden is.

Van de boeren die beroepsverandering overwegen zou ca. 40% gebruik willen maken van hetzij een opleiding op een centrum voor vakopleiding voor volwassenen, hetzij van een bedrijfsscholingsregeling of van een studiekostenregeling.

De helft van degenen die beroepsverandering overwegen zou wel willen verhuizen indien het toekomstige werk dit nodig mocht maken. Een aantal zou dan bij voorkeur in de directe omgeving willen blijven, anderen "maakt dat niet zoveel uit".

Slotbeschouwing

Alhoewel heroriëntatie en aanpassing van de boer en het bedrijf aan de zich in economisch en technisch opzicht wijzigende omstandigheden momenteel een aanvaard verschijnsel is, zal het niet altijd als wenselijk of noodzakelijk worden beoordeeld. Mede daardoor kunnen er problemen ontstaan, vooral wanneer het inkomen achterblijft bij dat van andere boeren of van beroepen buiten de landbouw. De kans hierop is op kleine bedrijven groter dan op grote bedrijven.

De wijze waarop een eventuele aanpassing in de praktijk verloopt, zal erg verschillend zijn. Gebleken is dat op de kleine bedrijven vooral de jongere boeren naar vergroting van het bedrijf streven. Een vraag is echter of en in hoeverre deze wens te realiseren is. Ondanks de over het algemeen tamelijk beperkte bedrijfsomvang en een daarmee corresponderend gering inkomen, zijn deze boeren dooreengenomen (nog wel) tot de z.g. "blijvers" te rekenen.

Bij de oudere boeren bestaat een vrij duidelijke tendentie om de situatie m.b.t. het bedrijf en het beroep zoveel mogelijk ongewijzigd te laten. Alleen op de wat langere duur - vooral rond en na de 65-jarige leeftijd - is een verdere "afbouw" van het bedrijf te verwachten welke ten slotte uitmondt in beroepsbeëindiging.

Uit het onderzoek is verder naar voren gekomen, dat op de vrij kleine bedrijven betrekkelijk weinigen - ongeveer een vijfde - beroepsverandering overwegen 1). De kans op een ander beroep zal daarbij toenemen

1) Een en ander vertoont een vrij grote overeenkomst met de situatie in landen als Engeland, West-Duitsland en Frankrijk. Vergelijk daartoe o.a. de studie van Gasson, Gruber, Daucé en Jegouzo.

naarmate er enerzijds meer openstaande arbeidsplaatsen zijn en er anderzijds minder beperkingen zijn qua leeftijd en opleiding. Het vinden van geschikt ander werk voor oudere boeren is momenteel geen gemakkelijke aangelegenheid. En zo men er in slaagt zal het werk in veel gevallen liggen op het niveau van ongeschoolde arbeid 1).

Leeftijd en opleiding kunnen bij beroepsverandering een zodanige betekenis hebben, dat de rol van inkomen en bedrijfsomvang meer naar de achtergrond wordt gedrongen. Men mag evenwel verwachten dat bij een tamelijk laag inkomen en een kleine bedrijfsomvang, betrekkelijk velen naar een ander beroep uit zullen zien 2). Het is echter de vraag of - gezien de opvattingen en wensen - inderdaad beroepsverandering zal volgen. Indien alleen op korte termijn bepaalde onvolkomenheden als gering inkomen, weinig vrije tijd, gebondenheid, zwaarte van het werk, grote drukte of gejaagdheid, e.d. een rol spelen, zal de neiging om van beroep te veranderen vermoedelijk geringer zijn dan wanneer deze zaken zich langdurig en in hevige mate voordoen 3). Dwingende omstandigheden zoals onteigening, pachtbeëindiging, ziekte, invaliditeit, e.d. zullen deze neiging versterken. Ze kunnen echter ook als zodanig tot beroepsverandering aanleiding geven, bij voorbeeld als het gaat om grote bedrijven met gunstige perspectieven.

Afhankelijk van de aanwezige uitwijkmogelijkheden (vermogenspositie, uitoefening van een nevenberoep, enz.) zal men verschillend reageren. Behalve in dwingende omstandigheden, is het waarschijnlijk, dat men zich eerder in het boerenberoep aan de zich wijzigende economische situatie zal trachten aan te passen en met minder dan het wenselijke genoegen zal nemen, dan dat men zal trachten via een ander beroep tot verbetering van de huidige positie te komen.

1) Zie ook: J.M.A. Munnichs: "Aeltere Arbeitnehmer in den Niederlanden; eine Forschungsübersicht", voordracht gehouden te Düsseldorf, 21-22 april 1971.

C.J.M. Spierings: "Afgevloeide boeren over beroepsverandering", Den Haag, 1972, blz. 42 e.v.

C.J.M. Spierings: "Beroepsverandering door oudere boeren", in: Mededelingenblad voor de agrarisch- en economisch sociale voorlichting, maart 1972, blz. 2-7.

2) Vergelijk L.J.M. Weerdenburg: "Sociaal-economische differentiatie in de landbouw", Wageningen, 1970, blz. 111 e.v.

P. Gruber: "Bestimmungsgründe der intersektoralen Mobilitätsbereitschaft landwirtschaftlicher Arbeitskräfte", voordracht gehouden te Kiel, 29 sept. - 1 okt. 1971, blz. 13 e.v.

3) J.J. Harloff: "Der Einfluss psychischer Faktoren auf die Mobilität der Arbeit", Berlin 1970, blz. 66 e.v.

In zijn algemeenheid treft men de "geneigdheid" om van beroep te veranderen, voorlopig althans vooral aan onder de in economisch opzicht "marginale" boeren 1). Overigens is het niet uitgesloten dat jongere boeren anders op de situatie zullen reageren dan tijdens de gesprekken bleek, zeker indien het inkomen uit het boerenberoep aanzienlijk en in een snel tempo zou dalen. In dat geval zullen jongere boeren met meer opleiding, meer dan tot nog toe, overwegen van beroep te veranderen. Ongetwijfeld zullen zij bepaalde verwachtingen en wensen hebben ten aanzien van de nieuwe werkkring en het inkomen, waarbij de invloed van de gezinsbehoeften eveneens een rol speelt.

Door een specifiek op de landbouw gerichte opleiding en het tamelijk geringe aantal in de landbouw-verwante sector openstaande arbeidsplaatsen, zal het veelal moeilijk zijn om daarin werk te vinden. Daarom zal het noodzakelijk zijn werk te zoeken in andere sectoren, de scholingsmogelijkheden te differentiëren, de voorlichting en begeleiding aan te passen e.d. Vooral voor de ouderen zal het vinden van ander werk niet gemakkelijk zijn. Een vrij aanzienlijk aantal oudere ex-agrariërs heeft werk gevonden in het kader van een "Werkvoorzieningsschap" 2), zoals er al verschillende in den lande in het leven zijn geroepen. Momenteel is men druk doende met het vormen van nieuwe "schappen".

Het is een open vraag of en in hoeverre het aantal boeren dat van beroep verandert, in de komende jaren zal toe- of afnemen. Een en ander zal afhangen van een groot aantal factoren, in het bijzonder van de ontwikkeling van het agrarisch inkomen, mede in relatie tot de inkomensontwikkeling buiten de landbouw. De recente prijsverhoging van verschillende landbouwproducten kan in beginsel leiden tot enige vertraging in de vermindering van het aantal boeren dat van beroep verandert. Wanneer in de komende jaren deze prijzen verder zullen stijgen 3), zal waarschijnlijk op een wat langere termijn de afvloeiing door beroepsverandering verminderen.

Het inkomen uit het bedrijf is echter niet de enige bepalende factor bij een eventuele beroepsverandering. Van belang is ook het behoeften- en aspiratiepatroon van de agrariër en zijn gezin. De werkgelegenheid

1) Zie ook: A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970, blz. 22.

C.J.M. Spierings: "Afgeloeide boeren over beroepsverandering", Den Haag, 1972, blz. 61.

2) "Buitenobjecten" voor onderhoud in bossen of recreatiegebieden. Daarnaast zijn er nog diverse "binnenobjecten".

Vergelijk ook: J. Werts: "Gesaneerde boer kan meer dan schoffelen", in: Boer en Tuinder, 30 maart, 1972, blz. 11.

3) Vergelijk "Landbouw-Economisch Bericht 1972", Den Haag, 1972, blz. 23 e.v.

buiten de landbouw is waarschijnlijk de belangrijkste factor. In een periode met een dalende conjunctuur ligt een - vermoedelijk tijdelijke - vermindering van het aantal beroepsveranderaars min of meer voor de hand. De vermelde factoren - inkomen, gezinsuitgaven en werkgelegenheid - kunnen overigens elkaar versterken of tegen elkaar inwerken.

Men kan zich afvragen of de categorie boeren die een ander beroep gaan uitoefenen, in de komende jaren dezelfde samenstelling zal houden. Bepaalde omstandigheden, zoals een hoog percentage vreemd vermogen in combinatie met het hoge rentepercentage 1), e.d. kunnen vooral voor jonge boeren met een opgroeiend gezin, grote moeilijkheden met zich meebrengen. Dit kan tot gevolg hebben dat ook jonge boeren met meer opleiding en boeren met een bedrijf van redelijk grote omvang (boven 100 sbe) alsmede boeren met een sterke binding aan het boerenberoep, beroepsverandering in overweging zullen nemen dan wel hiertoe zullen besluiten.

Ten behoeve van de voorlichting en begeleiding is het gewenst meer inzicht te krijgen in de omvang van de beroepsverandering, evenals in het verband tussen beroepsverandering enerzijds en leeftijd, bedrijfs-grootte, bedrijfstype, inkomenssituatie, gebied, werkgelegenheid e.d. anderzijds. Tevens is het van belang geïnterformeerd te zijn over o.m. de veranderingen in de meningen ten aanzien van het bedrijf en beroep, de tijd welke deze veranderingen in beslag nemen, over de wijzigingen in visie en verwachtingen van de boer en boerin hieromtrent, over de werkgelegenheidssituatie per regio in relatie tot de beroepsvoorkeur enz. Aan de hand hiervan kan de ontwikkeling worden geëvalueerd.

1) "Landbouw-Economisch Bericht 1972", blz. 29 en 133 e.v.

**BIJLAGE 1 Vragenlijst veehouders en akkerbouwers (in verkorte vorm);
vragenlijst boerin (in verkorte vorm)**

Vragenlijst veehouders en akkerbouwers (in verkorte vorm)

Identificatiegegevens

Naam, adres, gemeente, vorige gemeente waar boer geweest.
Leeftijd, burgerlijke staat, onderwijs.
Gegevens van de kinderen van 12 jaar en ouder: leeftijd, burgerlijke staat, in- of uitwonend, opleiding, in land- of tuinbouw gewerkt, huidig beroep.
Beroep van vader; grootte van zijn bedrijf.

Bedrijfs-situatie in verleden, heden en toekomst

Bedrijfs-grootte, eigendom/pacht.
Veranderingen in de komende jaren van oppervlakte, aantal melkkoeien, aantal mestvarkens, aantal stuks mestvee.
Arbeidsbezetting.
Aantal jaren zelfstandig bedrijfshoofd, van wie bedrijf overgenomen, nog ander bedrijf gehad, bedrijfs-grootte en eigendom/pacht bij overneming.
Veranderingen sinds overneming van oppervlakte, aantal melkkoeien, aantal mestvarkens.

Het boerenberoep en de houding daartegenover

Werkkring(en) vóór zelfstandig boer zijn; vóór boeren ander beroep overwogen; weer boer worden onder huidige omstandigheden.
Mening over bedrijfs-grootte en bedrijfs-omvang.
Mening over overdracht bedrijf later aan derden.
Beroepskeuze zoon(s).
Mening over inkomen.
Houding t.o.v. andere c.q. grotere boerderij.
Nevenberoep, plannen daartoe. Mening over boeren die gaan bijverdiennen.
Werktijden, vrije tijd.

Houding tegenover beroepsverandering

Kent andere boeren die van beroep veranderd zijn: leeftijd, bedrijfs-grootte, huidig beroep. Redenen geen boer gebleven, volgorde van belangrijkheid.
Redenen ander beroep gekozen, volgorde van belangrijkheid. Kent boeren die van plan zijn ander beroep te gaan uitoefenen.
Voor- en nadelen boerenberoep in vergelijking met enig ander beroep; onderlinge vergelijking naar inkomen.
Bedrag boven het inkomen waarvoor het aantrekkelijk is ander beroep te gaan uitoefenen.
Adviezen t.a.v. uitoefening ander beroep; praten over uitoefening van ander beroep.

BIJLAGE 1 (1e vervolg)

Overweegt beroepsverandering; houding tegenover andere beroepen; in welke beroepen niet werkzaam willen zijn; wat bekend van nieuwe beroep; nu al ander hoofdberoep willen uitoefenen; wat eventueel te doen met het bedrijf; mening van anderen over beroepsverandering; eventueel willen verhuizen.

Opvolging.

Bekendheid met scholingsvoorzieningen: centrum voor vakopleiding, bedrijfsscholingsregeling, studiekostenregeling.

Vragenlijst boerin (in verkorte vorm).

Leeftijd, onderwijs.

Beroep vader; eventueel: bedrijfs grootte.

Werk voor trouwen; huidig werk: op boerderij, in huishouden.

Mening over overdracht bedrijf aan derden.

Beroepskeuze boerenzoon(s).

Mening over werk en beroep van de man.

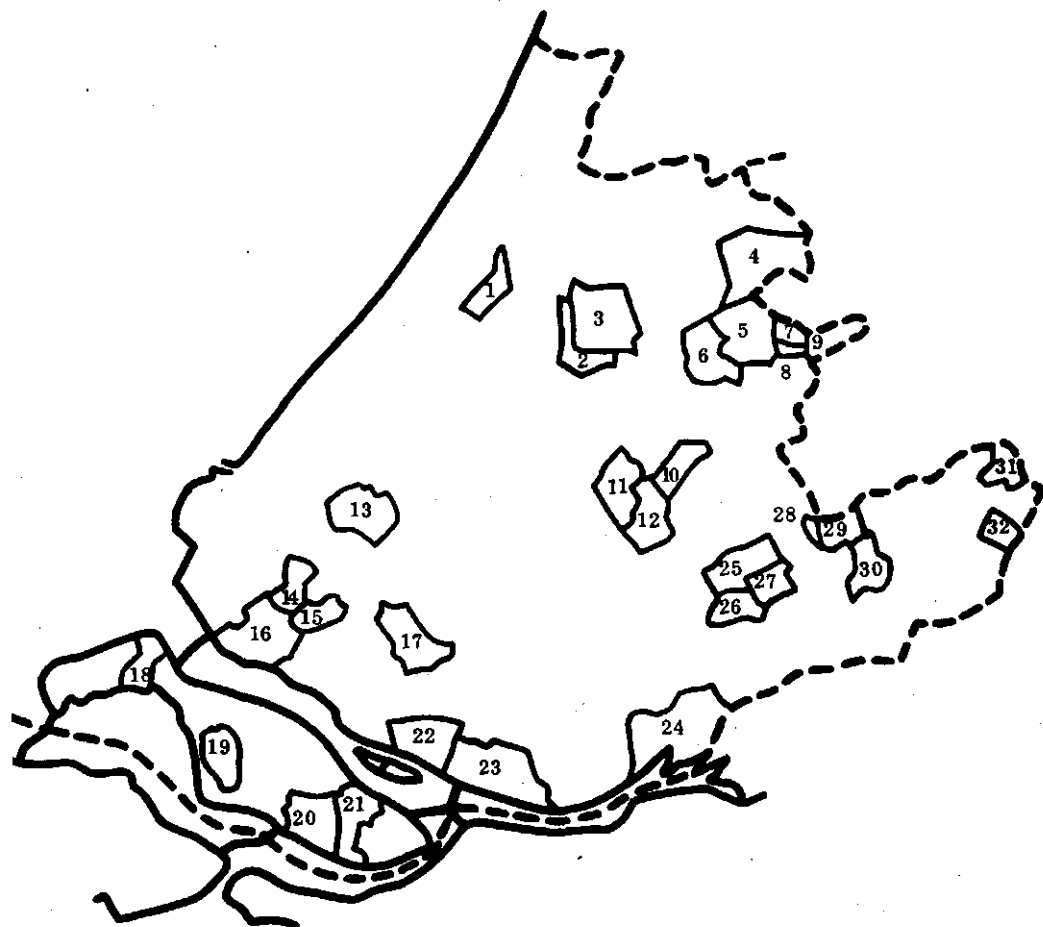
Houding tegenover beroepsverandering. Redenen dat men wenst dat man wel of niet van beroep verandert. Mening van anderen.

Mening over inkomen; mening over andere c.q. grotere boerderij.

Mening over eventueel verhuizen.

Vrijtijdsbesteding; mening over vrije tijd.

Bijlage 2
De gemeenten van onderzoek

Voorschoten
Benthuizen
Hazerswoude
Nieuwkoop
Bodegraven x
Zwammerdam x
Rietveld x
Barwoutswaarder x
Woerden x
Gouderak
Ouderkerk a/d IJssel
Nieuwerkerk a/d IJssel

13. Maasland
14. Vierpolders
15. Heenvliet
16. Hellevoetsluis
17. Spijkenisse
18. Goedereede x
19. Dirksland x
20. Oude-Tonge x
21. Den Bommel x
22. Zuid Beijerland
23. Numansdorp
24. Dubbeldam x

25. Streefkerk
26. Brandwijk
27. Bleskensgraaf
28. Nieuwpoort
29. Langerak
30. Noordeloos
31. Hagestein
32. Schoonrewoerd

x Gemeenten of voormalige
gemeenten tijdens enquête

BIJLAGE 3. LITERATUUR

- A.L.G.M. Bauwens: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970.
- P. Daucé et G. Jegouzo: "L'inertie professionnelle des chef d'exploitation agricole", in: Etudes rurales, 1969, blz. 37-65.
- R. Gasson: "Occupational immobility of small farmers", Cambridge, 1969.
- P. Gruber: "Bestimmungsgründe der intersektoralen Mobilitätsbereitschaft landwirtschaftlicher Arbeitskräfte", paper t.b.v. 12 Jahrestagung der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues te Münster, 29 sept. - 1 okt. 1971.
- H.J. Harloff: "Der Einfluss psychischer Faktoren auf die Mobilität der Arbeit", Berlin, 1970.
- "Landbouwcijfers 1972", Den Haag, 1972.
- "Landbouw-Economisch Bericht 1972", Den Haag, 1972.
- J.M.A. Munnichs: "Aeltere Arbeitnehmer in der Niederlanden; eine Forschungsübersicht", Vortrag t.b.v. Internationale Informationsveranstaltung über die produktive Beschäftigung älterer Angestellter und Arbeiter, Düsseldorf, 21-22 april 1971.
- C.J.M. Spierings: "Afgevoelde boeren over beroepsverandering", Den Haag, 1972.
- C.J.M. Spierings: "Beroepsverandering door oudere boeren", in: Mededelingenblad voor de agrarisch- en economisch-sociale voorlichting, maart 1972, blz. 2-7.
- J. de Veer, e.a.: "Het melkveehouderijbedrijf in beweging", Den Haag, 1971.
- L.J.M. Weerdenburg: "Sociaal-economische differentiatie in de landbouw", Wageningen, 1970.